Demeter Gábor

Bottlik Zsolt

Karácsonyi Dávid

Fantomhatárok nyomában a posztszovjet térségben: a regionális egyenlőtlenségek történeti gyökerei és kapcsolata a mai konfliktuszónákkal

(1897–2010)

Budapest

2019

Készült az

NKFI 124 291 sz. A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata c. projekt keretében,
a Lengyel-Magyar Akadémiai Mobilitási Projekt támogatásával,
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az ELTE Etnikai- és Vallásföldrajzi Műhelyének együttműködésével.

© Demeter Gábor
© Bottlik Zsolt
© Karácsonyi Dávid

Történeti Térinformatikai Tanulmányok 10

ISBN 978-963-416-193-6
ISBN 978-963-416-194-3
ISSN 2560-2276

Az első borítón az 1897-es orosz népszámlálás mutatói alapján képzett hasonlósági régiók (klaszterek) és a mai, valamint az 1773 előtti országhatárok kapcsolata látható.
A hátsó borítón az ujezdek 1897-es fejlettsége és kapcsolata a mai határokkal látható.

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés 5

Fantomhatárok és konfliktusok 5

Célok, módszerek 14

2. Nemzetiségi és regionális politika 15

3. Regionális fejlettségi különbségek 1897-ben; a történeti régiók, a közigazgatási rendszer és a mai törésvonalak kapcsolata 21

A társadalmi-gazdasági differenciák regionális karakterisztikája 1897-ben 24

A történeti régiók perzisztenciája és fejlettségbeli különbségeik 33

4. Belső egyenlőtlenségek 1897-ben: város és vidék viszonya 40

5. A törésvonalak futása az I. világháborút követően 61

6. Területi differenciák 1945 után 72

7. Konklúziók 86

8. Irodalom 88

1. Bevezetés

Fantomhatárok és konfliktusok

A Szovjetunió szétesése után egy generációval a posztszovjet térségben még mindig akut politikai konfliktusok sora azt bizonyítja, hogy az 1990 után létrejött entitások belső feszültséggel terheltek. Ezen ellentétek nem kizárólag ideológiai-társadalmi szinten mozognak, de területi síkon is megjelennek, melynek a térségben a (látens módon a szovjet érában is erősített) nacionalizmus újjáéledése az oka (KOLSTØ 2016, BRUBAKER 2006). Az új politikai entitások instabilitását részben az okozza, hogy nem felelnek meg sem a homogén nemzetállam definíciójának, s az államnemzeti koncepció sem tudott mély gyökereket ereszteni – részben az elmúlt száz év gyakori ideológiai paradigmaváltásainak köszönhetően. A kialakult politikai határok a nekik szánt (identitásképző és homogenizáló) funkciót betölteni egyelőre csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem képesek. Ennek oka álláspontunk szerint pedig az, hogy *a jelenleg létező és politikai értelemben véve fiatal vagy instabil határok éppúgy képtelenek voltak felülírni az évszázados fejlődés során kialakult fejlettségbeli és kulturális különbségeket, mint a megelőző politikai rendszerek és entitások*. Azaz, a tradícionális viszonyok sok tekintetben máig meghatározzák a térség viszonyait. Azt gondoljuk tehát, hogy a térség problémaforrásai (ún. „*frozen conflicts*" területi sajátosságaira lásd: TUDOROIU 2012 és 2017, DEMBINSKA–CAMPANA 2017) is sokkal jobban értelmezhetők, ha a törésvonalakat területi alapon azonosítjuk (ún. *fantomhatárok* keresésével: HIRSCHHAUSEN et al 2015), azaz a vertikális jellegű politológiai és szociológiai megközelítés helyett a (korábban politikai szerepe miatt diszkreditált) regionális földrajzi és történeti nézőpont érvényre juttatásával.

A létező politikai entitásokon belüli markáns és történelmileg determinált megosztottságra jó példa Lengyelország. A lengyel parlamenti és elnök-

választások alapján[1] az országban megfigyelhető területi elkülönülés mintázata (*2. ábra*) feltűnő párhuzamot mutat az Orosz Birodalom 1795 és 1920 közötti nyugati határának futásával (JAŃCZAK 2015, ZARYCKI 2015). Ennek háttérében a ma is eltérő gazdasági struktúra áll (a magánszektorban foglalkoztatottak aránya, a 10000 főre jutó vállalkozók számának területi mintázata, a vasútsűrűség mind hasonló képet mutat: *2–3. ábra*), mely viszont történelmi gyökerekre, a terület 1795 utáni eltérő irányú fejlődésre vezethető vissza (PÜTZ 1998, BOTTLIK 2013). E differenciákat a két világháború közötti állam (kitűnő példa erre az analfabetizmus regionális mintázata az 1930-as években: *10. ábra*), majd az új államhatárok között megvalósuló kommunista kísérlet sem tudta felülírni.

Belorussziában a belorusz nyelv használatának elterjedése (az orosz ellenében) igencsak emlékeztet az 1921–1939 közötti lengyel–szovjet határ futására (BOTTLIK 2016), miként Lukasenko ellenzékének területi bázisának elhelyezkedése is kötődik az előbbi jelenségekhez (*5–6. ábra*). A mai nyelvhasználat és a politikai viselkedés egyfajta tiltakozásként (*protest behaviour*) értelmezhető, s területi (és kulturális) kapcsolata a történeti formációk határával arra utal, hogy az ország látszólagos homogenitása mögött – olykor bonyolult – törésvonalak perzisztenciájával, krízis-helyzetben akár kiújulásával kell számolni (RADZIK 2002). A lengyel–belorusz határon máig egy olyan kontakt- vagy pufferzóna rajzolódik ki, mely kulturális differenciákban (írni-olvasni tudás, ruralizáció, mozaikos nyelvi-vallási területi mintázat) is megtestesülő átmeneti jelleget mutat a katolikus lengyel és ortodox nagyorosz ideológiák között, alternatív, regionális identitást kínálva a történelmi múlt eltérő és gyakran kevert (*entangled*) és szelektív interpretációján keresztül.

Míg a lengyel példa azért fontos, mert példát ad arra, hogy egy etnikailag és vallásilag (kulturálisan) homogén államban is kimutathatók törésvonalak, melyek a történelmi meghatározottságra visszavezethető eltérő gazdasági

[1] Kaczynski vs. Tusk, majd Kaczynski vs. Komorowski (2010) és Komorowski vs. Duda (2015).

struktúrákkal magyarázhatók, addig a belorusz példa azért érdekes, mert itt egy tényleges politikai határként jóval rövidebb ideig (1815-1920 vs. 1920-1939) funkcionáló vonal mentén figyelhető meg a hasadás (BOTTLIK 2013 és 2016). Ez arra utal, hogy ennél mélyebb és régebbi differenciák állnak a jelenség hátterében. E törésvonal ráadásul nyelvpreferenciában is megnyilvánuló mintázathoz köthető, az etnikailag homogén közegű lengyel példával ellentétben.

Ukrajna területén a nyelvhasználat ugyancsak korrelációt mutat a politikai viselkedéssel, mely számos tényezőre vezethető vissza, s közülük nem elhanyagolható a természetföldrajzi bimodalitás (a sztyep és az erdővidék) sem (*7. ábra*), mely a régió történetét és ezen keresztül társadalmi-gazdasági viszonyait is meghatározta (KARÁCSONYI et al. 2014; KARÁCSONYI 2006, 2008, 2009, KARÁCSONYI–BOTTLIK 2018). A nomád népek kiszorításával, a Krími Tatár Kánság 18. századi bekebelezésével és az autochton lakosság kivándorlásával keletkező etnikai vákuum a gazdasági prosperitás ígéretével (1783-tól Oroszországnak joga van kereskedni az addig oszmán beltengernek számító Fekete-tengeren, melynek *hinterland*ján eddig kiaknázatlan, gabonatermelésre kiválóan alkalmas területhez jutott) tömegeket vonzott. Az állam támogatta kolonizáció átformálta a táj természeti és etnikai karakterét egyaránt, s gyorsuló urbanizációhoz vezetett, melyet aztán a szovjet érában a Donyec-medence vasérce és szene tovább gerjesztett (miközben a kollektív privilégiumok – kozákság Nyugat-Ukrajnában – léte is erősítette a differenciáltságot), jelentős differenciát eredményezve a mai Ukrajna többi régiójához képest, ami a mai politikai viselkedésre is kihat.

A jelenség – a belső törésvonalak léte – nem korlátozódik a posztszovjet térségre. Montenegróban (*8–9. ábra*) ugyanúgy tanúi lehetünk a történelmi struktúrák továbbélésének (DEMETER 2010, BOTTLIK 2008a), mint Olaszországban (Mezzogiorno). Erdoğan támogatói közössége területi alapon éppúgy definiálható, mint társadalmi szempontból (*1. ábra*). Romániában Claus Johannis 2014-es elnökségét egyértelműen az erdélyi és bukovinai

szavazóknak köszönheti.[2] Montenegróban a magát szerbként identifikáló lakosság területileg és politikailag is élesen elkülönül a magát montenegróinak tartó lakosoktól, akik az 1912 előtti Montenegró magterületein alkottak többséget: s ez a terület lefedi azokat a térségeket is, ahol a függetlenségi párti Milo Djukanović győzött mind az országos választásokon (1997), mind a függetlenségről szóló népszavazáson (2006). A történet érdekessége, hogy a magukat montenegróinak vallók zöme anyanyelvként a szerbet beszéli, miközben a múlthoz való viszonyuk (a címer, a himnusz és a zászló választása) és az emlékezetpolitika alapján élesen elkülönülnek a jugoszláv történetértelmezést propagáló szerbbarát perifériától (DEMETER 2010). Itt az interferáló ideológiák árnyékában fejlődő regionális alapú nemzettudat továbbfejlődésének lehetünk tanúi (mint Belorussziában), mely a (szerbtől nem különböző) montenegrói nyelv közelmúltbeli kodifikálásával, az etnikai önazonosság újabb pillérének konstrukciójával (nemzeti történelem mellett a nemzeti nyelv) kívánja erősíteni az állampolgárok bizonytalan (*fuzzy*) identitását.

A fentiekhez hasonló, napjainkig kimutatható, de bizonyíthatóan korábbi kulturális és/vagy politikai határvonalakkal kapcsolatban lévő, országon belüli törésvonalakat[3] *fantomhatár*oknak nevezik (HIRSCHHAUSEN ET AL. 2015. HIRSCHHAUSEN 2017a, 2017b). Kutatásuk a közelmúltban kapott nagyobb figyelmet.[4] E tanulmányban a történeti statisztikai elemzés segítségével azt vizsgáljuk, hogy a posztszovjet térségben a jelenleg létező törésvonalak tekinthetők-e történeti folyamatok által meghatározottnak, átöröklöttnek.

---

[2] https://www.electoralgeography.com/new/en/countries/t/turkey/turkey-legislative-election-2011.html és https://azonnali.hu/cikk/20180420_a-monarchia-visszavag

[3] Törésvonalakról akkor beszélünk e cikkben, ha az indikátorok területi képe nem a Tobler-hipotézis (TOBLER 1970) alapján elvárható fokozatos átmenetet (a szomszédos területek hasonlók egymáshoz) mutatja.

[4] Lásd a 2011-es német projektet: www.phantomgrenzen.eu (*Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa*). A jelenség vizsgálata Magyarországon sem ismeretlen (BOTTLIK 2016, KARÁCSONYI ET AL. 2014a, KARÁCSONYI–BOTTLIK 2018). A Közép-Európa atlasz alapján (RÓNAI 1945) DEMETER és RADICS (2015) kísérelt meg „törésvonalakat" meghatározni az Osztrák–Magyar Monarchián belül, illetve a tágabb, Varsó–Vilnius–Minszk–Kijev–Szófia–Trieszt térségére vonatkoztatva (DEMETER–RADICS– PÉNZES 2018).

Ehhez megvizsgáltuk, hogy mennyire perzisztensek a történeti struktúrák és hol húzódott azok határa: azaz, (1) a statisztikai vizsgálatok segítségével beazonosított történeti régiók mutatnak e kapcsolatot valamilyen kulturális és/vagy régi politikai határvonallal; illetve (2) egybeesnek-e a konfliktusok jelenkori mintázatával; továbbá (3) mi jellemezte a szomszédos entitásokat az egymáshoz való fejlettség szempontjából (azaz a régiók egymástól fejlettségük alapján, vagy egyedi karakterisztikájuk miatt különíthetők-e el inkább); és (4) a vizsgált terület mennyiben különül el más makrorégióktól sajátosságai alapján (külső politikai határai mennyiben funkcionáltak törés-vonalként). Végül megvizsgáltuk a belső egyenlőtlenségek természetét.

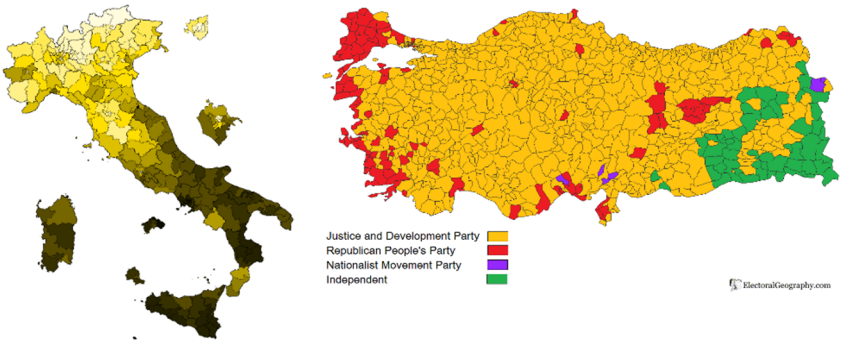

1. ábra. Az olaszországi választások eredményei (2018, Movimento 5 Stelle) is markáns területi különbségeket mutatnak a történeti régiók mentén (bal)
A 2011-es török választások területi mintázata (jobb)

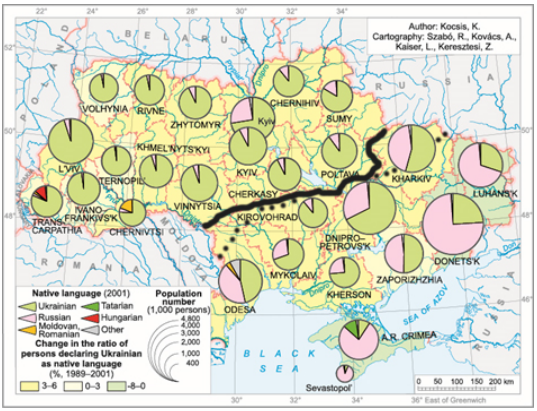

7. ábra. A nyelvhasználat regionális mintázata Ukrajnában egybeesik a választási eredményekkel és a természetföldrajzi határokkal (a Janukovics és Tyimosenko által nyert körzetek határai fekete vonallal, a sztyeppe és az erdős dombvidék természetföldrajzi határa szaggatott vonallal jelölve)

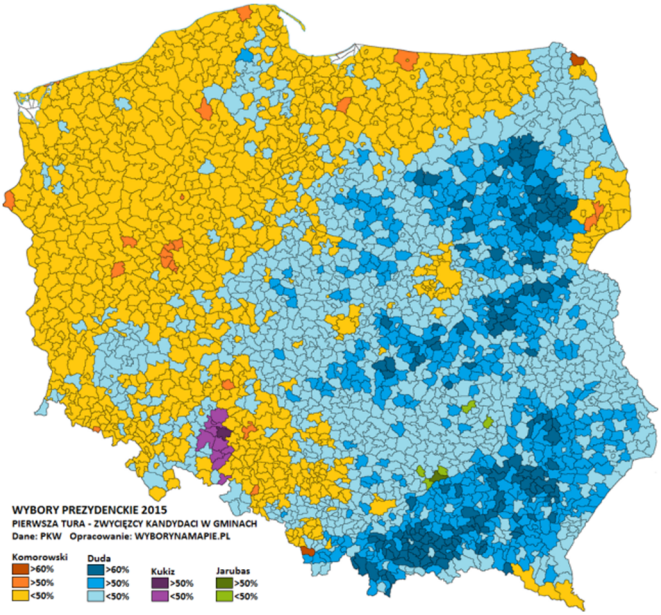

2. ábra.

A 2015-ös lengyel elnökválasztás területi mintázata az egykori történelmi entitásokkal esik egybe

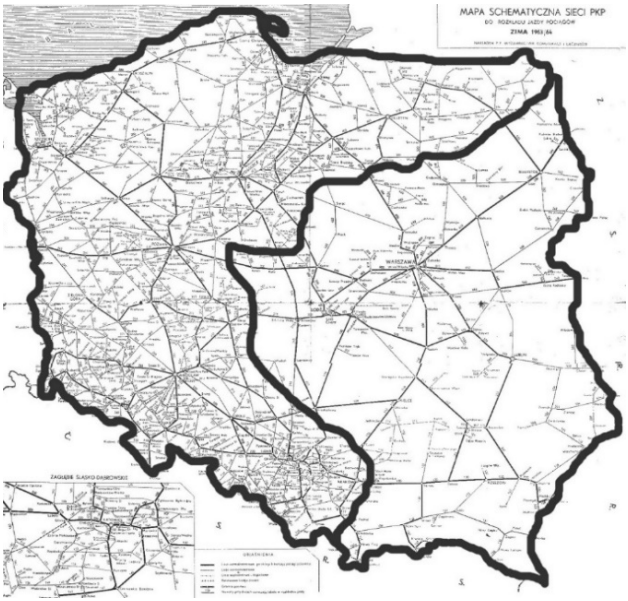

A vasútsűrűség differenciái Lengyelországban a történelmi határok örökségeként értelmezhetők.

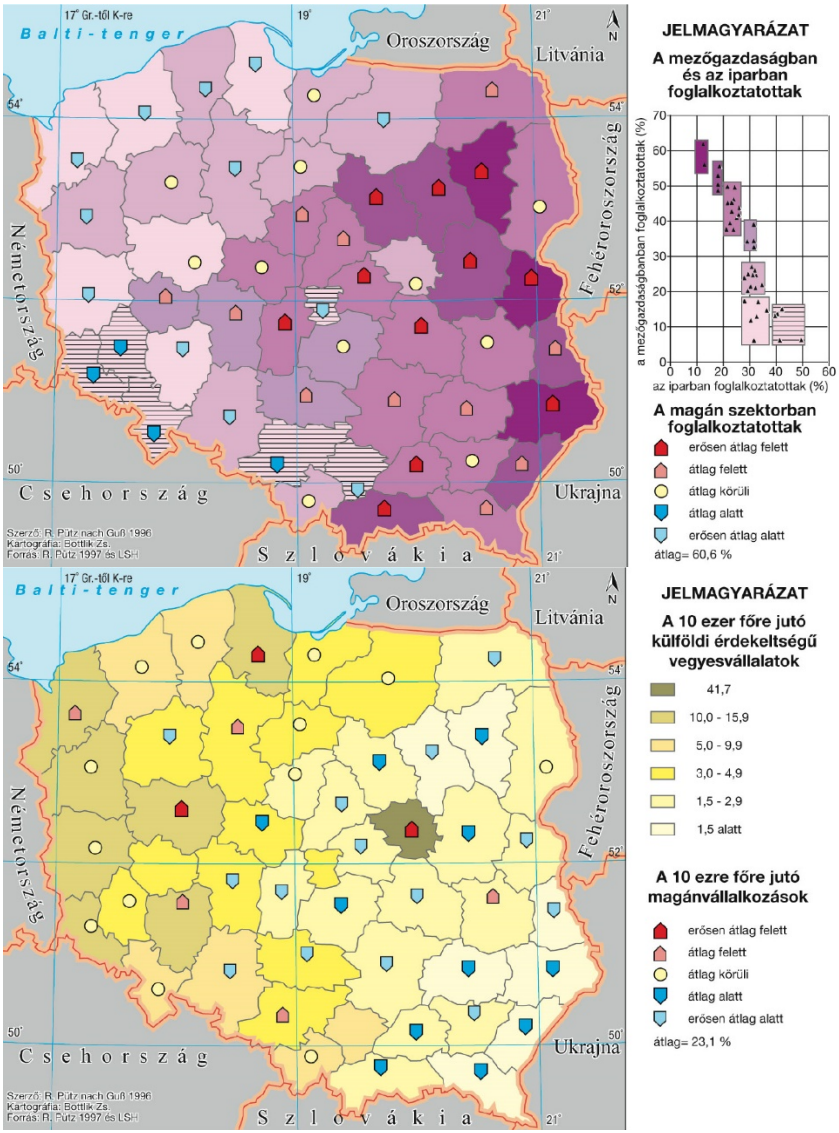

3–4. ábra. A mai Lengyelországra jellemző gazdasági bimodalitás területi mintázata történeti formációkkal esik egybe

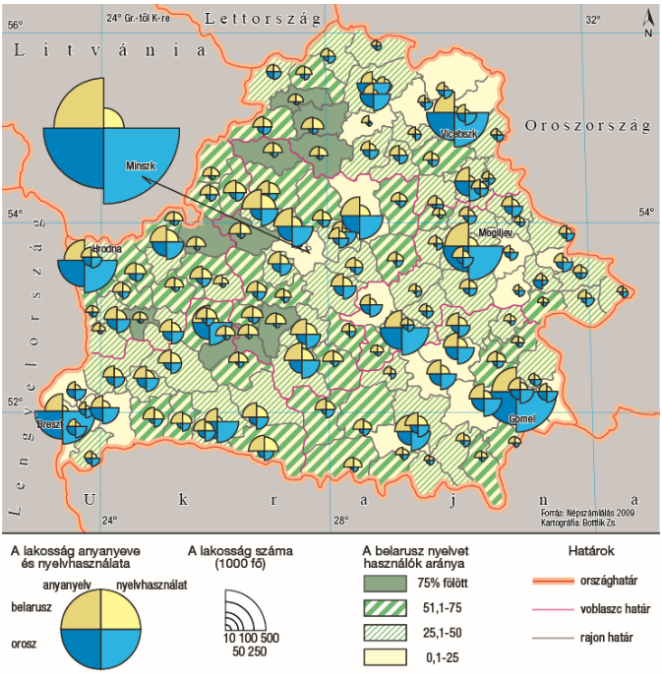

5. ábra.

A belorusz nyelvhasználat (világos) nagyobb elterjedtsége Belorusszia nyugati részén az orosszal szemben az egykori Lengyelországhoz tartozó területeken figyelhető meg

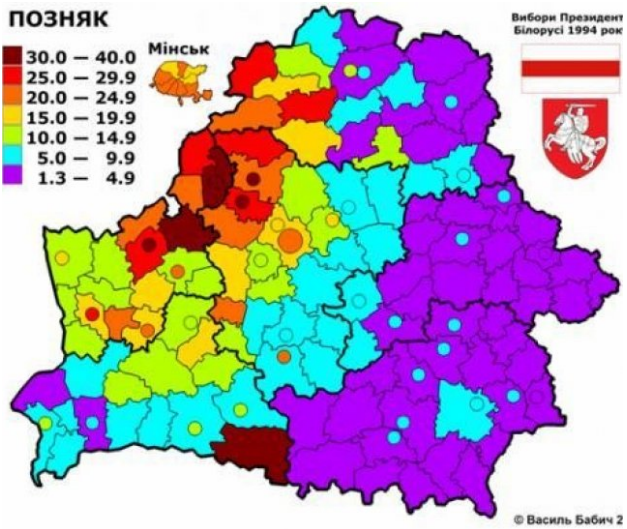

6. ábra.

A belorusz elnökválasztás eredményének területi mintázata egyezik a nyelvhasználat területi sajátosságával és a régi politikai határokéval

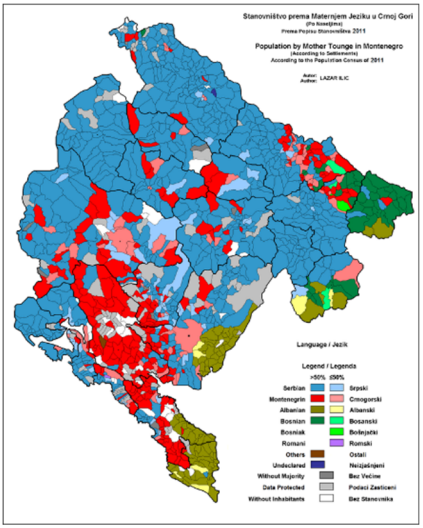

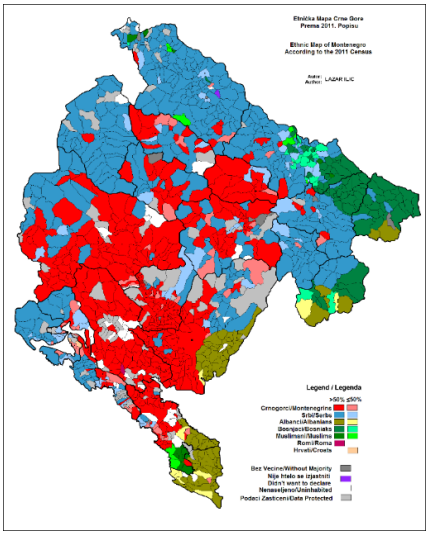

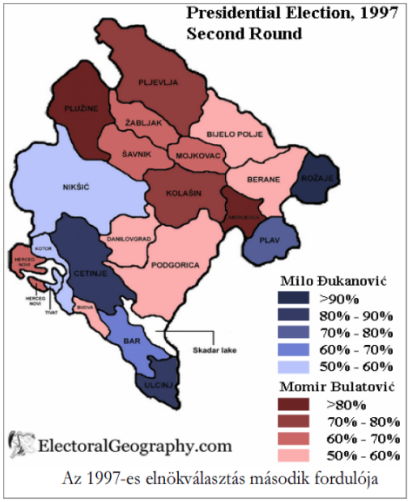

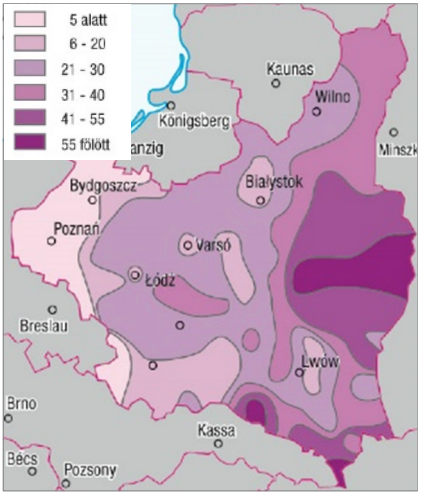

8–9. ábra. A népesség anyanyelv (fent, bal) és nemzetiség (jobb) szerinti megoszlása Montenegróban területi mintázatot követ. A magát montenegrói nemzetiségűnek tekintő lakosság szintén az ország magterületén él, de zömük nem a (szerbtől nem különböző) montenegrói nyelvet vallja anyanyelvének

11. ábra. Analfabetizmus Lengyelországban 1930 körül

10. ábra. A montenegrói elnökválasztás területi mintázata szintén a történeti magterület és az 1913-ig megszerzett terület elkülönülését mutatja

Célok, módszerek

A fantomhatárokat, belső törésvonalakat vizsgáló irodalom eleddig általában egyes esetekre fókuszált (von LÖWIS 2015b, 2017, ZAMFIRA 2015), a makroregionális kontextus ritka (von LÖWIS 2015a), a történeti statisztikai módszerek és a *longue duréé* szemlélet ugyancsak. A tanulmány e hiátus pótlására tesz kísérletet, midőn az egész posztszovjet térségre megkísérli az egykori történeti régiók rekonstrukcióját és ezek határainak párhuzamosítását az egykori és mai országhatárokkal és mai belső törésvonalakkal.

Vizsgálatunk előnye, hogy a cári Oroszország nagyjából lefedte a mai európai posztszovjet térséget, így az első (és egyetlen)[5] orosz birodalmi cenzus (1897) lehetővé teszi az egész térség egységes szempontrendszer szerinti vizsgálatát. E forrás ilyen célú kiaknázása nem ismert: MIRONOV (2000) ugyan elemezte az orosz társadalmat az 1897-es népszámlálási adatok alapján, de az ő kutatásai vertikális struktúrák (társadalmi rétegzettség) azonosítását célozták, s nem volt területi jellege, regionális mintázatok után nem nyomozott. Az 1897-es regionális mintázatok léte és egybeesése a régi határokkal arra enged következtetni, hogy a cári Oroszországban alkalmazott nemzetpolitika vagy nem célozta meg a homogenizációt, vagy sikertelennek tekinthető ebbéli törekvéseiben. Az 1897-es régióhatárok mai törésvonalakkal való egybeesése pedig azt jelentené, hogy ezen törésvonalak eliminálása a szovjet rendszerben sem sikerült. Mindkét kitétel megvalósulása pedig azt jelentené, hogy a történeti törésvonalak megegyeznek a mai konfliktuszónákkal, ami két szempontból figyelemreméltó. (1) Mivel a kommunizmus a Szovjetunióban 70 évig tartott, a fantomhatárok fennmaradása szempontjából nagy jelentőségű szóbeli hagyomány, a kollektív emlékezet, ennyi év után jóval kisebb jelentőséggel bír (HERRSCHEL 2007) – azaz ebben a térségben kiesik egy tényező, mely a fantomhatárok fennmaradásának irányában hat. Ha ennek ellenére is léteznek fantomhatárok, az arra bizonyíték, hogy létezésükben nem a politikai, hanem a

[5] https://archive.org/details/Statisticsofthe1897AllRussiaCensus (2018.06.26.)

kulturális meghatározottság játssza a főszerepet. Másfelől, noha mindkét állam birodalomként értelmezhető, (2) mégis jelentős differencia volt a cári Oroszországban alkalmazott gyakorlat és a Szovjetunióban uralkodó nemzetpolitikai és regionális koncepció között, de ezek egyaránt sikertelennek tekintendők homogenizációs szempontból. A mai törésvonalak egykori kulturális határvonalakkal való egybeesése a szovjet rendszerből örökölt jelenkori politikai határok (és entitások) korlátolt életképességére utal, és burkoltan a szovjet területfejlesztési és nemzetiségi politika kritikáját is jelenti egyben. Ezért a jelenkori konfliktusok helyszíneinek korábbi politikai–kulturális határokkal való összevetése előtt célszerű kitérni a két nagy birodalom nacionalizmushoz fűződő viszonyára.

2. Nemzetiségi és regionális politika

A fentiek fényében a jelenkori konfliktusok helyszíneinek korábbi politikai-kulturális határokkal való összevetése előtt célszerű kitérni e két birodalom nacionalizmushoz fűződő viszonyára valamint regionális és nemzetpolitikájára. A birodalmak nacionalizmushoz való viszonyulása nem magától értetődő: a multietnikusak lévén, a homo-genizáció költséges és bizonytalan kimenetelű projektnek számított egy birodalom számára.[6] A nyelvi alapú és homogenizációra törekvő nemzettudat ezért nem is a birodalmak alapvonása (ANDERSON 2006). A birodalmakban a dinasztiához (illetve az államhoz: itt "Oroszország Anyácskához", nem pedig a "nemzethez") való lojalitás élvezett prioritást (OSTERHAMMEL 1997).[7] Az viszont gyakoribb jelenség, hogy a nacionalizmus eszméjét a

[6] Az Orosz Birodalom lakosságának ugyanis 45%-a volt csak "nagyorosz", s a lakosság fele pedig más szempontok szerint minősült "másodrendű állampolgárnak" – akik között egyébként "nagyoroszok is nagy számban voltak (Lenin XV), ezért az etnikai homogenizáció esélye kicsi volt.

[7] A pánoszmán gondolat is egyfajta citizenship-nationt próbált kreálni a nyelvi-vallási homogenizáció lehetetlensége miatt – igaz, ez failed, ami rámutat arra is, hogy a nyelvi-vallási homogenizáció hiánya valóban destabilizáló tényező lehet az állam számára,

birodalmi elit felkarolva annak módosításával a birodalom lakóiból közösséget kreálva próbálja átmenteni hatalmát.

A cári Oroszországot meghatározó ideológiai pillérek közül az *expanzionizmus*t (ami a nemzetállamokra éppúgy jellemző, mint a birodalmakra, csak az előbbi a nemzethez tartozók egy államba inkorporálásának ürügyén teszi) a "keletről jövő veszedelem" elleni védekezés (Kljucsevszkij) által generált küldetéstudat legitimálta. A további pillérek, az *ortodoxia* (a felsőbbrendűség látszatát biztosítva a keleti muszlimokkal és a nyugati kereszténységgel egyaránt) és *a cirill betűs* írásmód ugyanakkor el is különítette a magára továbbra sem "Oriensként", hanem "Harmadik Rómaként" Bizánc politikai örökösének tekintő birodalmat a "megvédett" Európától (SAID 2000).

Míg az expanzionizmus és a "Harmadik Róma" koncepció korábbi gyökerekkel bír és birodalmi attitűdként is interpretálható, az *orosz nyelv* előtérbe kerülése már nem feltétlenül az. Erre a 19. század folyamán az Európával való konfrontációk (Napóleon, krími háború) miatt lett szükség. A régi és az új identitáselem, az ortodoxia és a nyelv egymásra találása a szlavofil és pánszláv mozgalmon keresztül a Nyugattal szembeni kisebbségi érzésre adott válaszreakciónak tekinthető (Kljucsevszkij, Toynbee), s az összemosódó[8] vallási-nyelvi (nacionalista) koncepció a birodalmi expanzionizmust is tovább táplálta a szomszédos államok szláv-ortodox kisebbségein keresztül.

Az 1861-es *jobbágyfelszabadítás* (ill. annak igénye) is értelmezhető úgy, mely indirekt módon a nacionalista áramlatot erősíti, hiszen kiragadta az egyént az alá-fölérendeltségi hierarchikus viszonyok és lokális kapcsolatrendszerek közül, emberek millióit emelve be egy "elképzelt

---

különösen egy olyan játszmában, ahol egyre több szereplő gondolkodik homogenizációban, ami így "evolutionary stable strategy"-vé válik.

[8] Amit a kormányzat is támogatott, gondoljunk az ukrán és kisorosz asszimilációs gyakorlara, vagy a közös történelem megteremtésének kísérletére, Kijevi Rusznak a Moszkva Fejedelemség szerves elődjeként való történészi beállítására.

közösségbe": az egyenjogúakból konstruálandó "orosz nemzetbe". De ezzel az aktussal, a vonatkoztatási rendszer megváltoztatásával (a differenciáló tényezőt immár nem a privilégium és a státushierarchia, hanem a nyelv és vallás testesítette meg) több millió oroszul nem tudó is a közösség egyenrangú része lett, számos új problémát generálva (Kljucsevszkij). Az egyenlőtlenségek továbbra sem számolódtak fel, a problémák csupán más dimenzióban manifesztálódtak, így a birodalom integrációja sem erősödött.

A területi autonómiák (és az alkotmányosság) az egy Finn Nagyhercegség kivételével az 1831-es lengyel felkelés tapasztalatai miatt nem voltak jellemzők a központosító törekvéseit erősítő birodalomra. A guberniják és ujezdek, mint uniformizált adminisztratív területi egységek részben történeti alapon szerveződtek, de kialakításukkor nem volt cél az etnikai alapú homogenitás. Speciális jogállás vagy kiemelt fejlesztéspolitika (adómentesség a volgai németségnek, katonai szolgálat alóli felmentés a besszarábiai parasztságnak) leginkább a megszerzett frontier területekre (Kaukázus, Fekete-tenger, steppe) volt jellemző, amely e vidékek pacifikációját, kolonizációját, hatékony működését és birodalmi integrációját célozták (KŐSZEGI 2018).

E homogenizáló és centralizáló regionális politika társadalmi vetülete, az állami doktrínává váló russzifikáció (THADEN 1981) adminisztratív oldalról azt jelentette, hogy az ügyintézések során legalábbis a városokban szükségessé vált az államnyelvvé emelt orosz nyelv ismerete (WEEKS 2004), s a nyelvtudás egyben a társadalmi felemelkedés szükséges feltétele is volt. A bürokratikus reformokkal az írásbeliség és a centralizált oktatás terjedése lehetővé tette az eltérő szláv nyelvek és dialektusok egymáshoz közelítését is, így a birodalom homogenizációjának megkezdését az alsóbb rétegek körében is. (Az elit interpretációja szerint persze mindez a "modernizáció" fogalmába tartozik bele). A megszerzett területek igazgatása szintén megkívánta a lojális "oroszok" jelenlétét, ellensúlyozva a helyi elit hatalmát, így a

russzifikáció egyben a birodalmi expanzió egyik eszköze is volt (sokadszorra láthatjuk a nacionalizmus és imperializmus összefonódását, hibriditását.). A rendszer által kitermelt, a saját megélhetése miatt a birodalomhoz és dinasztiához lojális (és ennek jeleként immár oroszul beszélő) réteg léte messze nem azt jelentette, hogy az sorsközösséget élt volna meg az orosz nyelvű társadalom legszegényebb rétegeivel, vagy hogy – mint az 1897-es népszámlálás is bizonyítja – az orosz anyanyelvűek tették volna ki a lakosság nagyobb részét. Ahogy Lenin is írta: a társadalmi differenciák túl nagyok voltak a nemzettudat integráló erejéhez képest. Az 1905-ös forradalom résztvevőinek egyik fő célja éppen a russzifikáció elleni küzdelem volt: s a "nemzeti gondolatot" az államhatalommal azonosítva egyfajta főgonoszként. (Nem véletlen, hogy SETON-WATSON (1977) az Orosz Birodalom hibrid nacionalizmusát "bürokratikus nacionalizmusként" definiálta).

Az oroszosítás politikája pedig eleve nem minden irányba volt inkorporatív: a muszlim perifériákon nem élvezett népszerűséget (hiszen orosszá csak ortodox válhatott), a zsidóságot vallása miatt ugyanúgy kirekesztette, még ha oroszul beszélt is, a katolikus lengyelek pedig a nyelvi rokonság ellenére is megbízhatatlannak számítottak (nem úgy, mint a baltiak). Ebből következően nemcsak a társadalmi különbségek hatottak a birodalom dezintegrációja felé, de a központ által propagált nemzetteremtési kísérlet ellenhatásaként a nacionalista területi szeparatizmus is erősödött.

Az 1918-ban hatalomra kerülő kommunisták ezért feláldozták a homogenizációra törekvő, egységes orosz nemzettudat kialakításának koncepcióját, ami azért sem volt nehezükre, mivel az általuk támadott rendszer kreálmányaként tekintettek rá, azzal vádolva az elitet, hogy a nacionalizmus a kezükben csupán a korábbi hatalmi struktúrák túlélését szolgáló uralmi eszköz. Mivel kulcsfontosságú volt a kommunista ideológia minél szélesebb recepciója (korenyizácia), s mivel propagandát folytatni anyanyelven a leghatásosabb, nyelvi téren 1920 után

pluralizmus jelentkezett. S mivel a társadalmi különbségek mellett a kommunisták a területi differenciák generálta problémákkal is tisztában voltak, nem tiltották a nyelvi alapú területi (kollektív) autonómiák kifejlődését: az autonóm területeken még az orosz anyanyelvűeknek is meg kellett tanulniuk a helyi többség nyelvét. Ez gyökeres váltás volt a cári rendszerhez képest. Az Oroszországi SZSZK autonomizálását ideáltípusnak tekintették: azt szimbolizálta hogyan győzi le a kommunizmus a cári nemzeti sovinizmust. A kommunista ideológusok szerint a Marx által hirdetett szupranacionális szinten megvalósuló proletárdiktatúrához előbb a nemzeti önrendelkezés biztosításán át vezet az út (TOLZ 2005), tehát a területi autonómia és a kollektív jogok biztosítása annak ellenére sem retrográd-anakronisztikus, hogy hosszú távon ideológiájuk nemcsak a társadalmi, hanem a területi különbségek természetes felszámol(ód)ását hirdette. Mivel azonban a sok nemzet(iség) közötti kommunikáció érdekében szükség volt egy közvetítő nyelvre, ez továbbra is legitimálta az orosz vezető szerepét (SILVER, 1974a), melyet 1970 után már minden iskolában kötelező jelleggel tanítottak. Az önrendelkezés minden látszata ellenére (nemzeti oktatás és lapkiadás, kisebbségiek felülreprezentálása a helyi pártelitben) a russzifikáció jelensége burkoltan továbbra is létezett, mert az orosz nyelvtudás kedvezőbb életfeltételeket biztosított – az elitbe való tartozás alapfeltétele maradt. Az erőszakos asszimiláció ugyanakkor – a durva sztálini telepítéspolitika (krími tatárok, volgai németek, zsidók) ellenére – nem volt jellemző, mert az általános felfogás szerint a kommunizmusban az osztálynélküli társadalom kifejlődésével a nemzeti eszme automatikusan veszít a jelentőségéből (AREL 2002).

Kezdetben a szovjet regionalizációs diskurzus szakított a birodalmi koncepcióval. A "térbeli egyenjogúsítás," a tér feudális struktúráktól való megszabadítása (mint a cári Oroszország centrum-periféria differencián alapuló fejlesztéseket célzó programja) kulcsfontosságú volt, miként az is, hogy a a nemzeti dimenzió legalább olyan hangsúlyos legyen, mint a gazdasági vagy a társadalomszerkezeti (BARON 2007, BARTA 2018). A

sztálini érát azonban már más koncepció jellemezte. A kommunisták regionális kiegyenlítődésre törekvő koncepciója nem volt sikeres: bár a transzuráli és közép-ázsiai területek népességből és beruházásokból való részesedése is nőtt a második világháború következményeképp: az ipari munkaerő és a modernizált társadalom megteremtése érdekében hajszolt urbanizáció nem mosta el az 1897-ben is létező belső egyenlőtlenségeket, csak a centrum-periféria kettősség helyébe a falu-város dichotómiát állította.

A másik korábbi kulcselem, az ortodoxia kezdetben ugyancsak háttérbe szorult, majd csak 1940 után tér vissza (a hitleri kihívásra adott válaszként, a dekadens Nyugat és a tiszta gyökerekhez ragaszkodó Kelet közti különbség egyik ismérveként), mint a szovjet-orosz nacionalizmus egyik fő szállascsinálója (BILINSKY 1981). A cári Oroszország nemzeti ideológiájának harmadik eleme, a hatalomhoz való lojalitás változatlanul megmaradt. A kommunista rendszer autoriter volt, a központi tervezés áthatotta a mindennapi közösségek életét, jóllehet MISES (1922) szerint a túlcentralizált rendszerek hatásfoka nem jó, mert nem veszi figyelembe a lokális sokszínűséget és a lokális tapasztalatokat, tehát a tervezés információvesztéssel jár (GYURIS 2018). A 19. századi nemzeti ideológiával párhuzamosan jelentkező negyedik elem, az akkor önvédelemként beállított expanzió eleinte a proletár világforradalom eszméjeként élt tovább, de a forradalom exportjának gondolata a 30-as évektől már eretnek koncepciónak minősült.

A szovjet állampolgári lét és az etnikai csoporttudat megjelenítése között húzódó ellentétet (a szupranacionális „szovjet" kategória nem volt választható nemzeti önmeghatározásként szemben Jugoszláviával!) felszámolni nem sikerült az egyenlőség eszményén keresztül, így a Szovjetunió nemcsak az épülő kommunizmus mintájaként, hanem legalább ennyire az utolsó soknemzetiségű birodalomként szűnt meg létezni (KŐSZEGI 2018). A birodalmi és nemzeti gondolat kettőssége a szovjet rendszer bukása után is

fennmaradt: Oroszországban a nacionalisták egy része etnonacionalista, más részük imperialista.

3. Regionális fejlettségi különbségek 1897-ben; a történeti régiók, a közigazgatási rendszer és a mai törésvonalak kapcsolata

A birodalmi és szovjet regionális és nemzetiségi politika vázlata után térjünk vissza alapkérdésünkre, a birodalmi homogenizáció sikerességére, melyet a regionális fejlettség differenciáin, a hasonlósági régiók történeti régiókkal való kapcsolatán és a mai törésvonalak és forró pontok történeti határokhoz való viszonyán (fantomhatárokon) keresztül illusztrálunk.

Az 1897-es adatsoron végzett, 360 területi entitást (*ujezd*et) felölelő, a mai posztszovjet térségre és határterületeire egyaránt kiterjedő vizsgálatunk a szelektált indikátorok kartogramjainak fedetésén, illetve a választott változók értékeinek aggregálásán alapult. A fedetés egyrészt lehetővé teszi ugyanis a nem normáleloszlású adatsorok meghagyását, amit a PCA nem, másrészt mivel célunk nem(csak) fejlettségvizsgálat, hanem törésvonalak azonosítása is volt, így a dimenzióredukció az egymással magas korrelációt mutató változók kizárása miatt éppen az azonos mintázatok és struktúrák azonosítását akadályozná. A vizsgálat más módszerekkel való reprodukálhatóságának érdekében azonban csak normáleloszlású mutatókat használtunk, a változók közötti kapcsolat erősségét korrelációs mátrixszal teszteltük; az egymással magas korrelációt mutató indikátorokat kiejtettük.[9]

[9] A fedetés lehetővé teszi ugyanis a nem normáleloszlású adatsorok (pl. vallási megoszlás) meghagyását. A kontrollvizsgálat során végzett PCA a kevés bemeneti változó (9) ellenére meglepően sok főkomponenst különített el (6), ami arra utal, hogy az indikátorok kiválasztása során jól jártunk el, de a KMO-Bartlett teszt alacsony értéke miatt (0,55) nem a főkomponens-analízis alkalmazása mellett tettük le voksunkat.

1. táblázat. Az 1897-es, az 1930-as és a jelenkori vizsgálatokban használt indikátorok

1897-es orosz birodalmi népszámlálás	**Rónai-féle atlaszból felhasznált mutatók (1930 körül)**	**Indikátorok 1979-ből és 2000 után**
helyben született lakosság aránya % írni–olvasni tudók aránya % kereskedők aránya % városlakók aránya % pravoszlávok aránya % (papok+hivatalnok-nemesek)/ kereskedők 6 főnél nagyobb háztartások aránya % 1 főnél több szolgát foglalkoztató háztartások aránya % 60 éven felüliek aránya % 20–59 / 60 éven felüliek aránya	iparban foglalkoztatottak aránya analfabéták aránya közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatottak aránya közalkalmazottak aránya, születési arányszám, halálozási arányszám, csecsemőhalandóság népsűrűség és természetes szaporulat kapcsolata, gabonatöbblet, hústöbblet, rétek és legelők jövedelme, vasúti elérhetőség, agrártúlnépesedési mutató	foglalkoztatottsági ráta %, 2000 jövedelem/fő, 2000 migrációs ráta, 2010 öregedési index, 2010 születési ráta, 2000-2010 halálozási ráta, 2000-2010 természetes szaporulat városi lakosság változása 2010/1979 összlakosság változása 2010/1979

A vizsgálatba bevont mutatók *uje*zdenkénti értékeinek térképi szuperponálása *után*[10] kirajzolódó töréseket (zónákat) összehasonlítottuk a mai határok futásával és a történeti határok stabilitásával (RÓNAI 1945). A fedetés, mint módszer nem csak törésvonalak, de *fejlettségi régiók* definiálására is használható, sőt, klaszteranalízis segítségével (SPSS) *formális-hasonlósági régiók* (lásd: GYŐRI 2007 – a történeti szakirodalomban „történeti tájak" – lásd TÍMÁR 1993), is azonosíthatók. Ezek elkülönítését ugyancsak megkíséreltük. A város–város és város–vidék közötti *belső egyenlőtlenségeket* szintén kiszámoltuk és kartogramon ábrázoltuk. A vizsgálat megbízható-

[10] A szuperponálás során az eltérő nagyságrendű – fajlagos és % típusú – adatokat azonos nagyságrendre hoztuk, -1 és +1 között standardizálással újraosztályoztuk.

ságát kontrollálandó, diszkriminancia-analízissel ellenőriztük a vissza-osztályzás sikerességét.

Az 1897-es népszámlálás adataiból a következő (zömmel százalékos vagy fajlagos) változókat alakítottuk ki (*1. táblázat*).[11] A *helyben születettek arányára* azért esett a választás, mert a modernizáció nagyobb migrációt indukál, tehát a helyben születettek aránya áttételesen utal a modernizáció előrehaladottságára. Az *alfabetizáció* aránya szintén modernizációs mutató. A *kereskedők aránya és a városlakók aránya* hipotézisünk szerint nem ekvivalens – az urbanizáció valóban a modernizáció ismérve, de az orosz viszonyok ismeretében vidéken is kell feltételeznünk kereskedőréteget, különösen a térségben jelentős zsidóság jelenléte miatt (utólag a korrelációs mátrix megerősítette feltételezésünket, hogy a modernizáció két eltérő aspektusáról volt szó). A *hivatali nemesség és a papság kereskedőkhöz mért aránya* a régi elit és az új, polgári mentalitáshoz kapcsolódó társadalmi csoport – hipotézisünk szerint területi differenciáltságban is megnyilvánuló – viszonyát szimbolizálja. Feltételeztük, hogy a vallás lenyomatot hagy a társadalmi-gazdasági viselkedésben, ezért a *pravoszlávok arányát* szintén felhasználtuk (e vélekedésünket a korrelációs mátrix ugyancsak megerősítette). Az *orosz ajkúak* térségbeli arányával pedig a központi hatalom behatolását (centralizációs és homogenizációs tendenciáit) kívántuk reprezentálni (KŐSZEGI – PETE 2018). A *szolgákkal rendelkező háztartások* aránya a családi gazdasági potenciál és társadalmi presztízs proxyjaként funkcionált. Ezzel ellentétben a *6 főnél népesebb családok* (helyesebben háztartások, hiszen a családtagok mellett a szolgákat is feltüntették) aránya (az országos átlag feletti érték) feltételezésünk szerint inkább a hagyományos, agrártársadalmakban jellemző demográfiai viselkedésre utal (az ember, mint munkaerő), tehát az előző

[11] A vizsgálat során az etnikai kategóriák alkalmazását kerültük, tudván, hogy ezek az oroszajkú lakosság 8%-os túlbecslését is eredményezhették (BOTTLIK 2018), miközben az alkalmazott kategóriák (kisorosz, fehérorosz) és a nyelvi alapú klasszifikáció eleve tükröz egy sajátos szemléletmódot a nemzet kritériumait illetően. (A kommunisták ugyanígy a doni kozák fogalmat nem alkalmazták 1926 után, részben mert regionális identitásnak tekintették, nem nemzetnek, részben mert rendszerellenes íze volt e kategóriának).

változóhoz képest különböző minőségre utal. Végül hasonló megfontolások miatt *az öregségi indexet* illetve a 60 éven felüliek arányát (nem a demográfiai hanyatlás jelenként értelmezve e korban, hanem javuló egészségügyi helyzetet feltételezve) vettük figyelembe (a két változó közötti erős korreláció miatt az egyiket utólag elhagytuk).[12]

A társadalmi–gazdasági differenciák regionális karakterisztikája 1897-ben

A mutatók kapcsolatának elemzéshez használt korrelációs mátrix rávilágít a korra jellemző társadalmi–gazdasági sajátosságokra is, továbbá a fejlettségi vizsgálatokhoz lehetővé tette az indikátorok szelekcióját. Igazán magas (0,7 feletti) korrelációs koefficiens csak a (hivatalnok) nemesek és papok kereskedőkhöz mért száma, illetve a kereskedők lakosságból való részesedése között volt (a negatív korreláció arra utal, hogy a régi elit és a feltörekvő polgárság területileg is elkülönült). Ami a többi változót illeti: 1897-ben az Orosz Birodalom európai felén minél nagyobb volt a helyben születettek aránya, annál kevesebben tudtak írni–olvasni, azaz a migráció ekkor még a műveltebb rétegek sajátja volt (a zsidók költözését tiltották nagy távolságra, a parasztoké csak 1861 után volt engedélyezett a vizsgált terület jó részén. A migráció részben az orosz telepítéspolitikából és az államapparátus kiépítéséből fakad). A műveltség és vagyon a kultúrához kötődött: minél nagyobb volt a pravoszláv vallásúak aránya, annál kisebb volt az alfabetizáció (és a migrációs hajlam sem volt nagy az említett centralizációs politikához kapcsolódó telepítések ellenére), ugyanígy kisebb volt a gazdasági erőt reprezentáló szolgák aránya. Minél nagyobb volt a szolgák-

[12] A népszámlálás jellege folytán több (pl. vagyoni, jövedelmi) mutató kialakítására nem nyílt lehetőség: a kezdeti statisztikák a legtöbb államban inkább demográfiai–népegészségügyi vagy társadalomstruktúrát vizsgáló jellegűek voltak, mintsem gazdaságiak. Tehát míg a választott mutatók a társadalomszerkezet és demográfiai viselkedés területiségének jellemzésére alkalmasak, a fejlettségre indirekt módon tudtunk csak következtetni.

kal bírók aránya, annál nagyobb volt az alfabetizáció foka 1897-ben az adott *ujezd*ben, tehát nemcsak a műveltség és horizontális mobilitás, de a műveltség és a gazdasági helyzet között is volt kapcsolat. (Ebből következően a helyben születettek között alacsonyabb volt a szolgálók aránya.) Minél nagyobb volt a nagycsaládok aránya egy térségben, annál kisebb fokú volt az alfabetizáció és a gazdasági potenciál. E mutató kapcsolatban állt az ortodoxia elterjedtségével is.

Ezt követően a megrostált változók értékeit kartogramon *ujezd* szinten ábrázoltuk, a területi mintázatuk jellegét vizsgálandó (*12–17. ábra*).[13] A családi gazdasági erő és társadalmi státus reprezentálására használt szolgákkal rendelkező háztartások aránya magas volt a lengyel és litván területeken[14] és Dél-Ukrajnában, markánsan elkülönülve a többi *ujezd*től. Az alfabetizáció hasonló képet mutatott: a Krím és Dél-Ukrajna itt is kedvező értékekkel bírt, ami az új telepeseknek köszönhető (erre utal az oroszajkúak e területen mért arányát mutató kartogram is).

Érdekes módon a kereskedők (mint tőkés társadalmi elem) aránya viszont éppen a lengyel–litván térségben volt alacsony, a Krím és Kelet-Belarusz térségében viszont magas. Ez mindenképpen arra utal, hogy a kereskedés és zsidóság közötti kapcsolat a vártnál gyengébb – ugyanis Kijevtől keletre tilos volt a zsidó megtelepedés az 1804-es statútum szerint (PÁNDI 1997), mégis kiugró volt e térségben és a tatár kánság területén a kereskedők aránya (vélhetően a gabonakereskedelemnek köszönhetően). Ugyanakkor a lengyel területeken kicsi a kereskedők aránya, noha ott meg 10% feletti zsidóság is volt mérhető Varsó környékén (BOTTLIK 2018). Az öregségi index Volhíniában és a Krím környékén volt kedvező, a balti térségben kedvezőtlen.

---

[13] Hipotézisünk szerint minél kevesebb indikátor mutat mozaikos területi elterjedést, annál valószínűbb, hogy a több változó felhasználásával végzendő komplex vizsgálatok (klaszteranalízis, szuperponálás) eredménye is kedvező a régiók és határvonalak azonosítása szempontjából.

[14] A Varsói Hercegség és a Kongresszusi Lengyelország egykori területeit a továbbiakban így említjük. E terület 1831–1867 között elvesztette korábbi autonóm státuszát, és Visztulai határkörzetként hivatkoztak a területén létrejött kormányzóságokra.

2. táblázat. Az 1897-es népszámlálás adataiból előállított indikátorok közötti kapcsolat

Indikátorok	írni–olvasni tudás (%)	helyben született %	kereskedő %	(nemes+pap) / kereskedő	városi lakos %	pravoszláv %	6 tag feletti családok %	1–10 szolgáló %	60 év felettiek %	20 év alatt / 60 év felett
írni–olvasni tudás (%)	1,000	-0,556**	-0,072	0,170**	0,361**	-0,566**	-0,549**	0,741**	0,343**	-0,449**
helyben született %	-0,556**	1,000	-0,100	-0,031	-0,461**	0,371**	0,471**	-0,605**	0,094	0,059
kereskedő %	-0,072	-0,100	1,000	-0,823**	0,034	462**	0,191**	-0,150**	-0,117*	0,047
(nemes+pap) / kereskedő	0,170**	-0,031	-0,823**	1,000	0,151**	-0,437**	-0,226**	0,270**	0,164**	-0,137**
városi lakos %	0,361**	-0,461**	0,034	0,151**	1,000	-0,415**	-0,339**	0,453**	-0,231**	0,149**
pravoszláv %	-0,566**	0,371**	0,462**	-0,437**	-0,415**	1,000	0,500**	-0,562**	-0,106*	0,172**
6 tag feletti családok %	-0,549**	0,471**	0,191**	-0,226**	-0,339**	0,500**	1,000	-0,474**	-0,194**	0,288**
1–10 szolgáló %	0,741**	-0,605**	-0,150**	0,270**	0,453**	-0,562**	-0,474**	1,000	0,062	-0,114*
60 év felettiek %	0,343**	0,094	-0,117*	0,164**	-0,231**	-0,106*	-0,194**	0,062	1,000	-0,917**
20 év alatt / 60 év felett	-0,449**	0,059	0,047	-0,137**	0,149**	0,172**	0,288**	-0,114*	-0,917**	1,000

Az erős kapcsolat szürke háttérrel kiemelve.

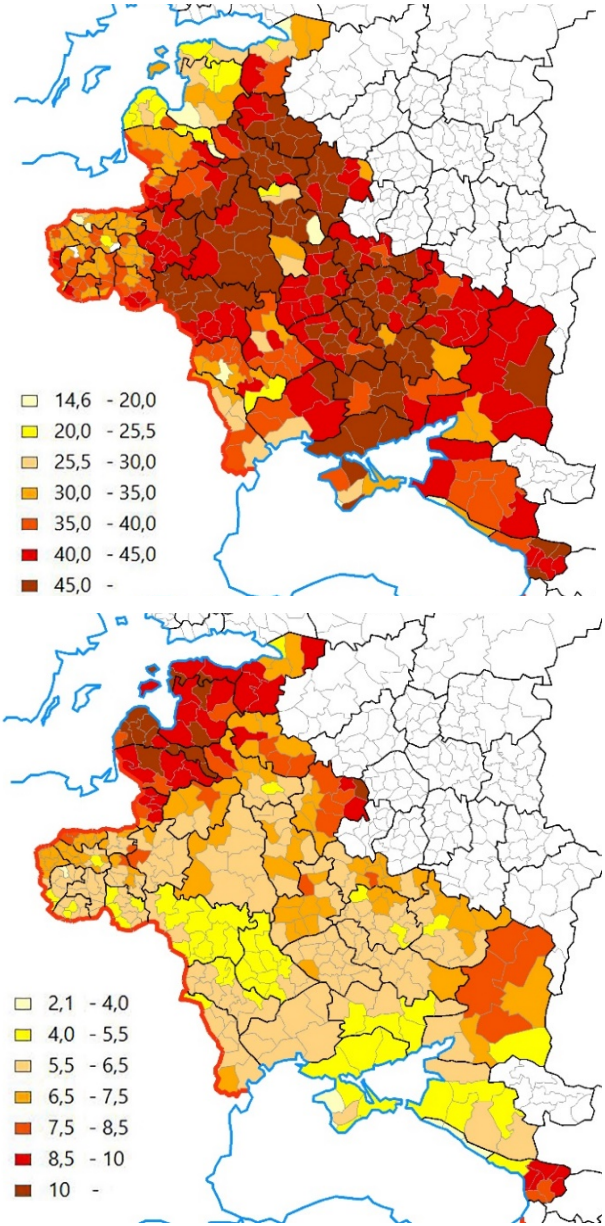

12. ábra. A hat főnél nagyobb háztartások aránya (%) / A 60 év feletti lakosság aránya (%)
(Az öregségi index és az átlagos háztartásméret képe hasonló az itteniekhez)

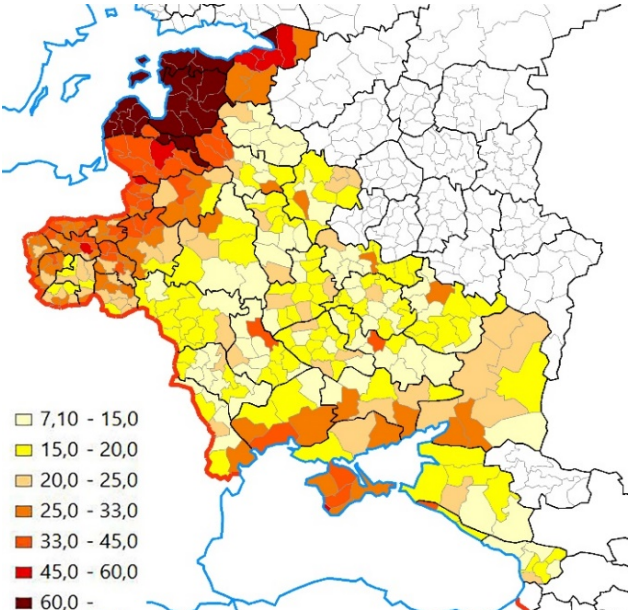

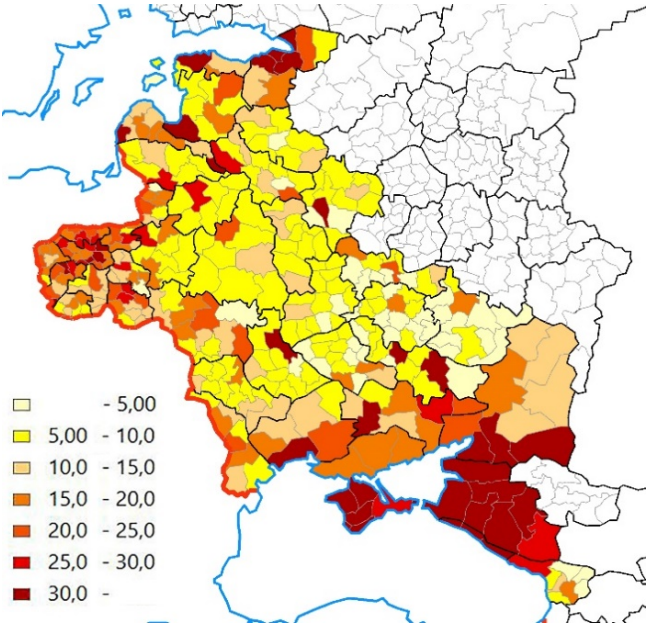

13. ábra. Írni–olvasni tudók (%) és a nem helyben születettek (%) területi eloszlásának mintázata

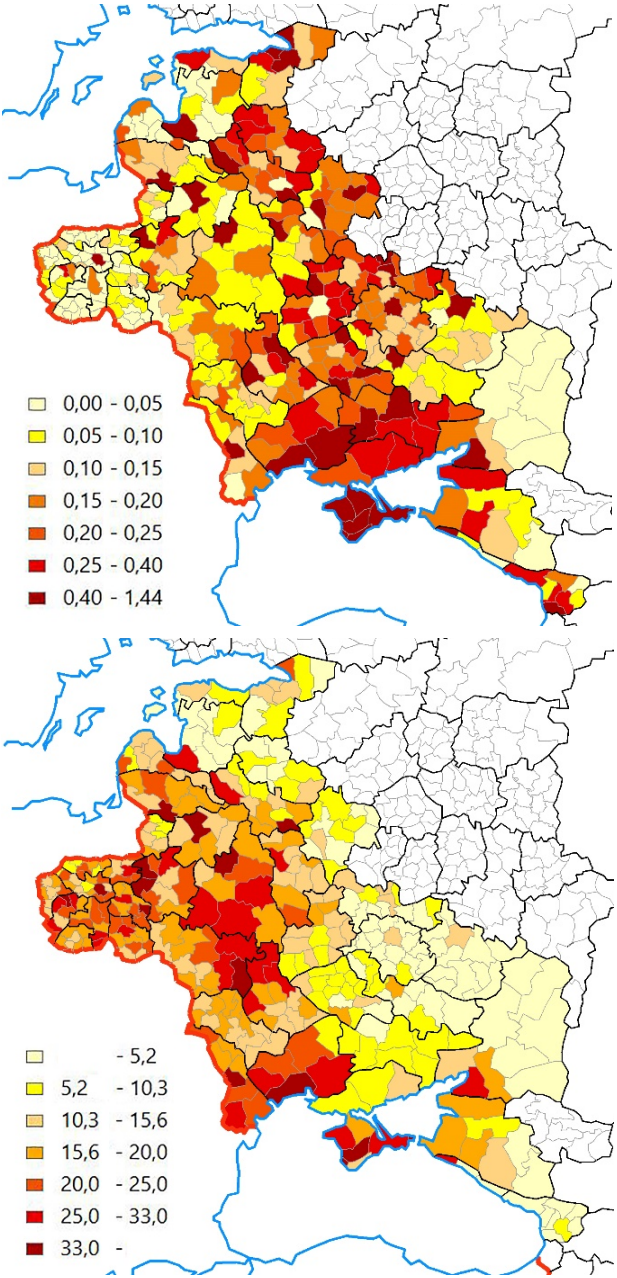

14. ábra. A kereskedők (%) és városlakók arányának (%) területi képe 1897-ben

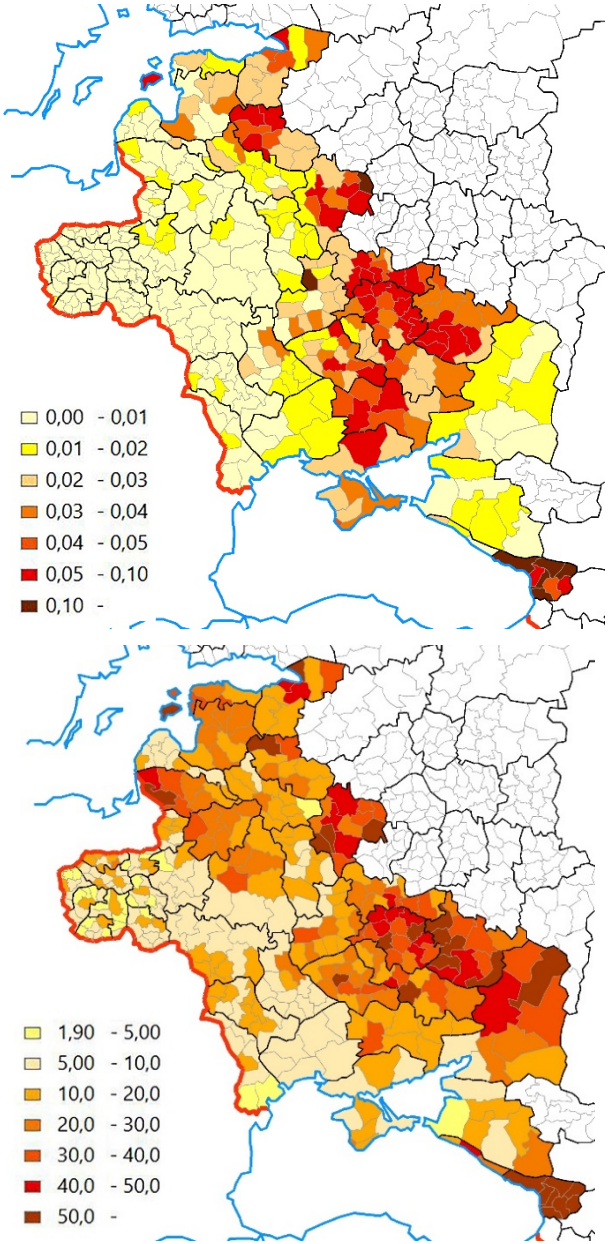

15. ábra. A kereskedők városlakókhoz mért aránya és a papok és nemesek városlakókhoz mért aránya (az utóbbi skála %-ban megadva)

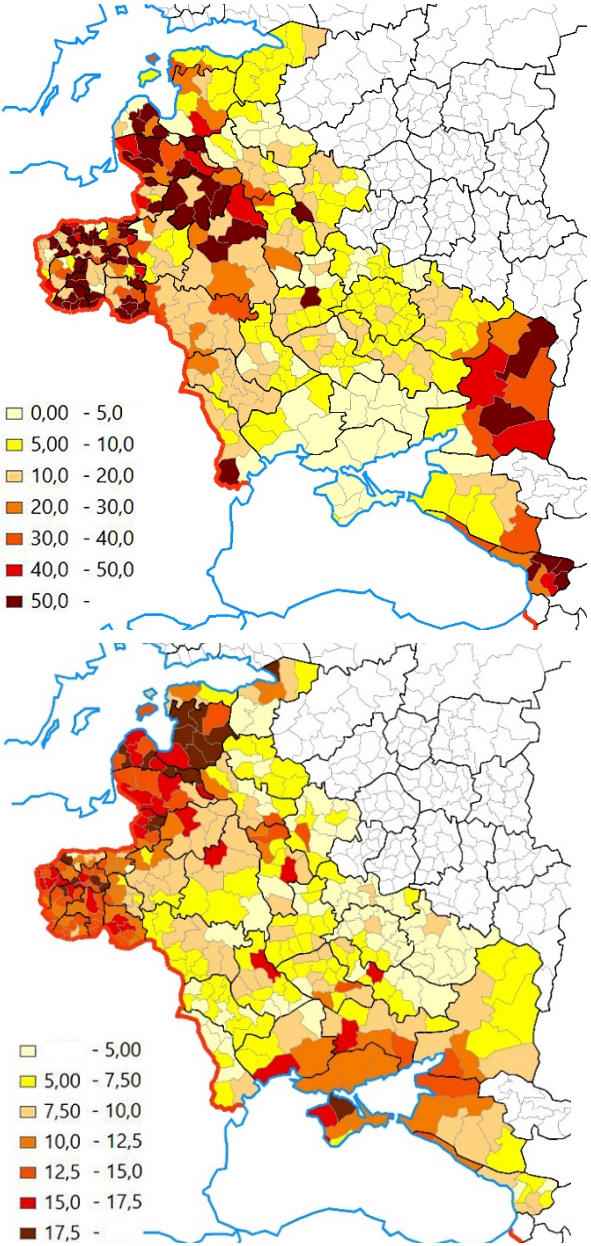

16. ábra. A nemesek és papok (régi elit) kereskedőkhöz (kapitalista formáció) mért aránya / A szolgával rendelkező háztartások elterjedése

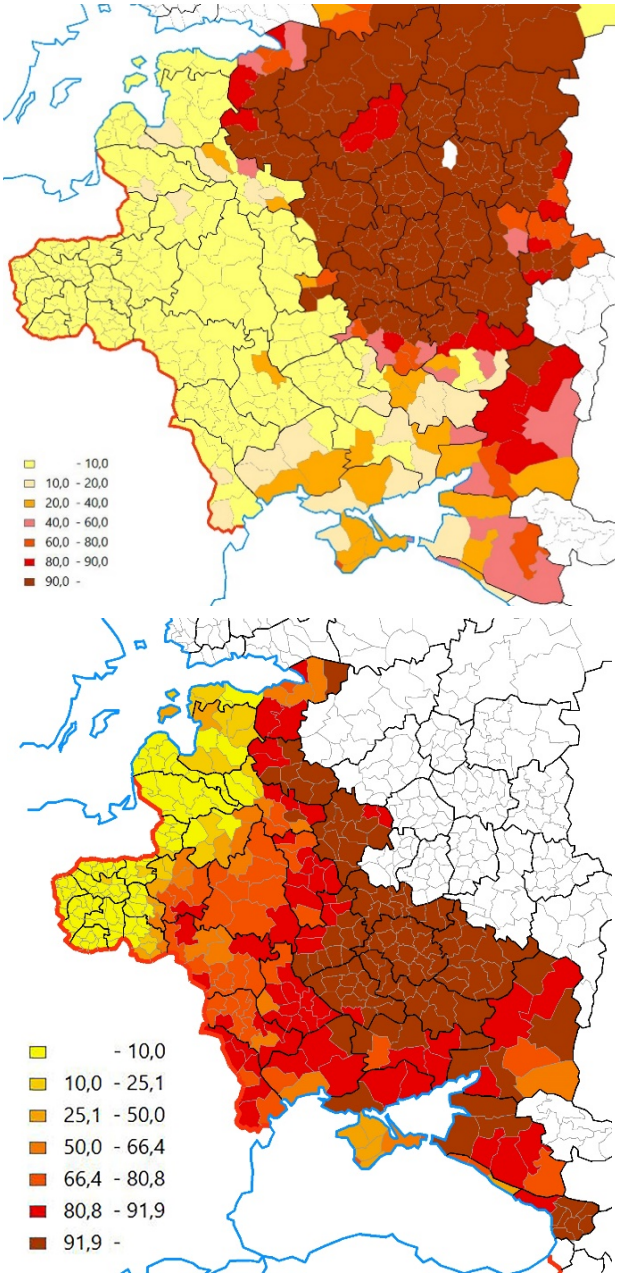

17. ábra. Az oroszok (%) és a pravoszlávok (%) etnikai aránya 1897-ben

A városlakók aránya tipikus nyugat–kelet lejtőt prezentálva széles átmeneti zónákkal csökkent kelet felé, jól egybevágva Kongresszusi Lengyelország egykori határaival, illetve az 1772-es felosztás előtti határral. Végül pedig a régi elit és a polgári elemek (papok+nemesek vs. kereskedők ill. városlakók) arányát bemutató kartogram azzal a tanulsággal szolgál, hogy az eddig általában kedvező minősítést kapó lengyel–litván régió is rendelkezett retrográd vonással. A Don térségében szintén magas volt a régi elit kereskedőkhöz–városlakókhoz mért aránya, itt a kozákok ugyanis kollektív nemességgel bírtak. A modernizációs elmaradottságáról tanúskodó, 6 főnél nagyobb háztartások Belaruszra és Közép-Ukrajnára voltak jellemzők, míg a helyben született lakosság különösen magas arányt (90% felett) mutatott Belorussziában, Észak-Ukrajnában (a kolonizációs célpontként szolgáló és muszlim kivándorlástól sújtott Dagesztánban és a Krímben ez érthetően alacsonyabb volt), Besszarábiában és a Baltikum déli, rurális felén – ez ugyancsak tradicionális struktúrákra utalt.

A történeti régiók perzisztenciája és fejlettségbeli különbségeik

Mint látható, a homogenitás nem volt a térség jellemzője 1897-ben a Lengyelország felosztása, a Baltikum és a Krím megszerzése óta eltelt több mint 100 év ellenére. Mivel a kartogramok jelentős része regionális sajátosságokat mutatott, s nem pedig mozaikos–fragmentált szerkezet jellemezte őket, ezért megkíséreltünk klaszteranalízissel[15] az egyedi karakterisztikájú hasonlósági régiókat elkülöníteni az *1. táblázat*ban látható változók segítségével (*19. ábra*).

A térszerkezet már 5 klaszteres beállításnál is kirajzolta a korábbi történeti régiókat és így *a régi határok még 1897-ben is markáns választóvonalként funkcionáltak*. A sokáig svéd uralom alatt lévő Lett– és Észtország az indikátorok értékei alapján karakterében különbözött a lengyel–litván unió magterületétől, s önálló csoportba került az 1772 előtt Lengyelországhoz tartozó, de jellegében ortodox terület, mely látványosan, a régi orosz–lengyel határ mentén különült el a szintén ortodox Szmolenszk–Voronyezs régiótól.

[15] Ward módszere. Adatok újraskálázva -1 és +1 között.

Ukrajna kettéosztottsága (sőt, a Krím térségével inkább háromosztatúsága) már ekkor nyilvánvaló. A 10 klaszteres beosztás azért figyelemreméltó, mert – Litvánia és a doni kozákság területe kivételével – a klaszterszám növelésével nem új, nagy tömbben leváló foltok jöttek létre, hanem a korábbi klaszterhatárok mentén hasadtak le hosszan, de keskeny sávban átmeneti, pufferzónaként funkcionáló (és mégis összefüggő területet alkotva) kisebb térségek, járások. Ez egyértelműen arra utal, hogy az itteni határok meglehetősen stabil szerkezeti vonalak. 15 klaszternél az átmeneti zóna feldarabolódik, de megkezdődik a Voronyezstől északra lévő, homogénnek tűnő terület szilánkosodása, illetve egy újabb pufferzóna kialakulása a keleti fejletlenebb területek közötti térségben. A Krímtől keletre és nyugatra lévő dél-ukrajnai térség is elkülönül a többitől (a fejlettebb nyugati rész Odessza kikötőjének jelentőségével és a hadi úttal magyarázható). A korábban a terület nyugati felében meghatározott szerkezeti vonalak stabilak maradtak. A stabil határok mellett a klaszteranalízis sikerességére utal, hogy a kontrollként alkalmazott diszkriminancia-analízis 80% feletti visszaosztályzási sikerességgel dolgozott minden klaszter esetében.[16]

Tesztelve hipotézisünket rátettük a térképre a mai országhatárokat, a bevezetőben azonosított jelenkori törésvonalakat, valamint a Rónai András atlaszában szereplő, a térség határainak időtállóságát–stabilitását bemutató térképét, és összevetettük ezeket *ujezd* szintű klaszteranalízisünkkel (borító). Az eredmény: *a mai törésvonalak zöme már 1897-ben is létezett,* azt pedig az előbb megállapítottuk, hogy *ezek már ekkor sem új képződmények voltak* (még a dél-ukrajnai fejlettebb körzet is a régi tatár kánság határaival esett egybe). A *klaszterek határai csak a balti régióban és a lengyel-ukrán határnál közelítik a mai határok futását.* A mai Ukrajna területén futó 1897-es törésvonalak, illetve a klaszterek jól megfelelnek a *gubernium–ujezd* rendszer felállítása előtti – a korban közismert – történeti régióknak is (*20. ábra*). A guberniumok

[16] Ha a klaszteranalízist úgy végezzük el, hogy a 360 *ujezd*ből külön kiemeljük a városokat is – közel 900-ra emelve az entitások számát –, akkor 15 klaszteres beállítás mellett a lengyel–litván területek továbbra is elkülönülnek, a keleti részek közötti különbség viszont elhalványult, s az egész térség egységes foltként jelent meg. Azaz, a *városokhoz képest a mintaterület keleti fele homogén és alulfejlett arculatot mutatott.*

kialakítása e régiók felosztása révén történt meg, azaz a kormányzóságok határai nem a korábbi határok teljes újrarajzolását jelentik, hanem részben a történeti régiókra támaszkodó szerves fejlesztés eredményei. Ennek köszönhetően például a kelet-ukrajnai klaszter részben átfed Kis-Oroszországgal (ugyanakkor e klaszter kiterjed a Don–Kubán vidékre is, mely viszont egy másik történeti régió – a mai Dél-Ukrajna – része volt). Déli határát kivéve a nyugat-ukrán–belorusz klaszter is egybeesik egy történeti régióval. Összességében a mai Ukrajna területén mind az 1897-es klaszterek, mind a régebbi történeti régiók jól kirajzolják a kelet-nyugati megosztottság mellett az észak-déli differenciát is Kis-Oroszország és a Krím–Don–Kubán vidéke között.

Ezek után érdemes megvizsgálni azt, hogy az imént definiált régiók közötti differencia megnyilvánul-e a fejlettségben is, vagy csak karakterisztikájukban különböznek.[17] Ezért az *ujezd* szintű adatokhoz visszatérve és aggregálva az *1. táblázat*ban látható indikátorok értékét[18] komplex fejlettségi mutatót alakítottunk ki a változókból, majd kartogramon ábrázoltuk a végeredményt. Az így kapott kép (*18. ábra*) igen jellegzetes mintázatot mutatott: Dél-Ukrajna és a Krím kedvező fejlettségi értékkel bírt köszönhetően a jó minőségű gabonatermő földeknek, a kereskedelemnek és a hadiipari fejlesztéseknek (mely máig kihat). Ettől északabbra kevésbé fejlett területek feküdtek. Itt *kirajzolódik a mai Kelet- és Nyugat-Ukrajnát elválasztó vonal is*: Kelet-Ukrajna fejletlenebb volt ekkor (melyet viszont a kommunista korszak iparfejlesztése igyekezett felülírni). Mindkét zóna kiterjedt északi irányba, Belarusz és a Baltikum felé, tehát a mai ukrán államhatáron túl. Varsó környéke, Litvánia és a Baltikum pedig a Krímhez hasonló magasabb fejlettséget mutatott.

---

[17] Lehetséges, hogy hasonló számú, de eltérő indikátor mutat átlag alatti és feletti értéket több csoportnál is. Ebben az esetben az eltérő karakter ellenére a fejlettségi szint hasonló.

[18] A szórás csökkentése érdekében az értékeket logaritmizáltuk. Azokat a változókat, melyek növekvő indikátorérték mellett kedvezőtlen jelenségeket testesítettek meg, a nevezőben tüntettük fel (mint pl. a helyben születettek aránya, pravoszlávok aránya, régi elit aránya a kereskedőkhöz mérten), a többi a számlálóban kapott helyet. Az alkalmazott képlet a következő azonosságon alapul: $E=\lg x+\lg y+\ldots+\lg n-\lg a-\lg b-\ \ldots-\lg m=\lg(\frac{x*y*\ldots*n}{a*b*\ldots*m})$, ahol x,y, n,a,b,m az egyes indikátorok, E a komplex fejlettség értéke.

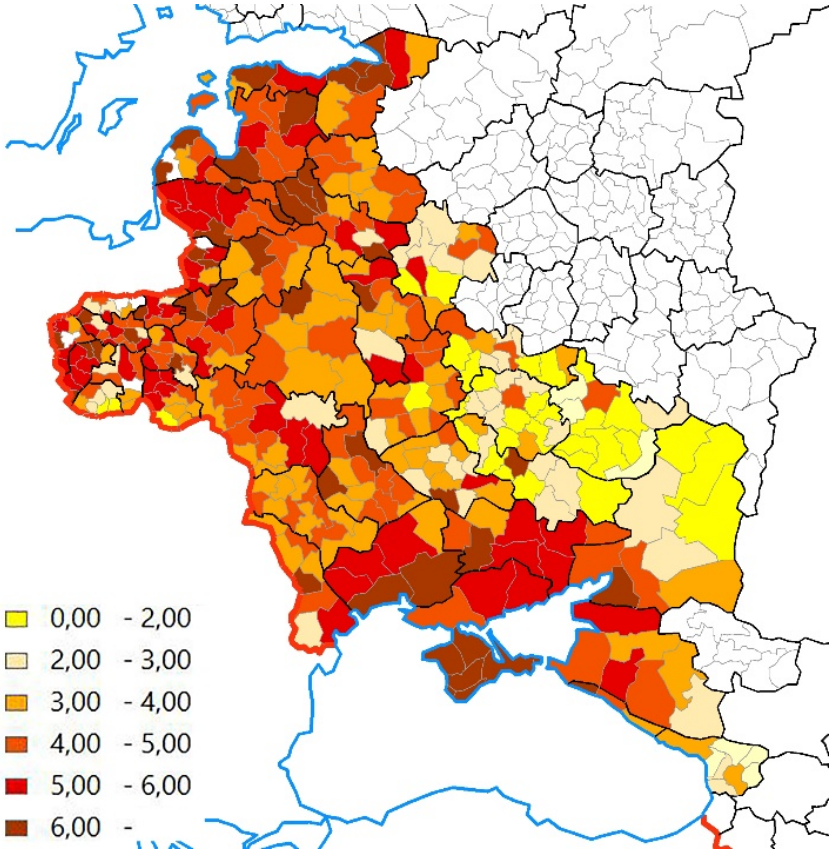

18. ábra. A terület kumulatív fejlettségi viszonyai az *1. táblázat* változói alapján

Az így kapott eredmény több klaszterrel is egyezést mutatott. Különbség, hogy a lengyel és balti területek hasonló fejlettségűként jelennek meg (noha külön klaszterbe kerültek), azaz fejlettségük fokát tekintve nem, csak a fejlettség jellegét illetően volt jelentős differencia.

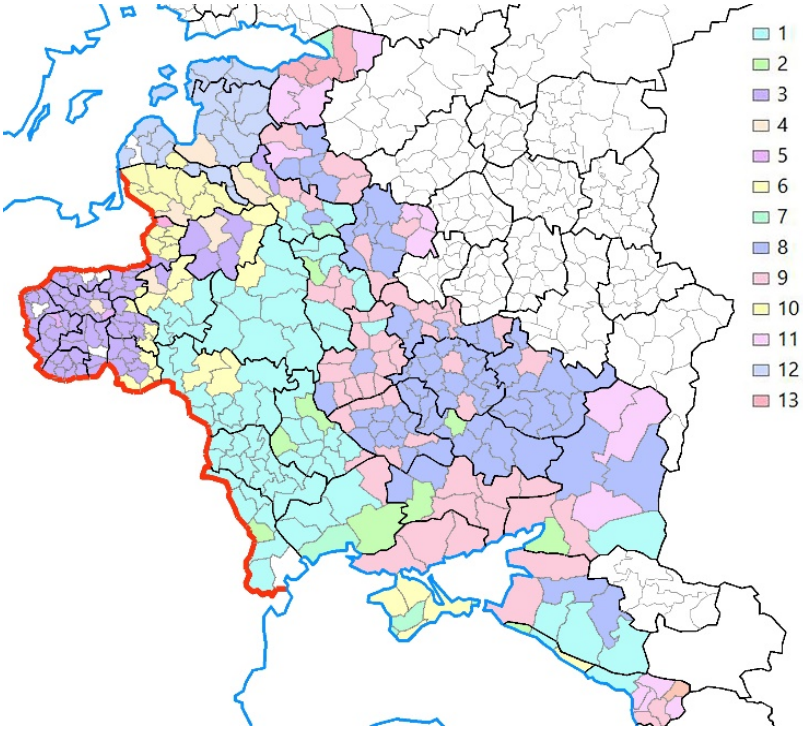

19. ábra. A klaszteranalízis alapján képződött hasonlósági (formális) régiók

Szintén különbség, hogy a fejlettségi vizsgálat szerint Dél-Ukrajna egységesen fejlett terület, szemben a klaszteranalízis eredményével, mely kettévágta e térséget. Éppen ezért kontrollvizsgálatként más módon is megkíséreltük megállapítani a hasonlósági régiók (klaszterek) közötti esetleges fejlettségi viszonyokat. Ennek során az azonos klaszterekbe tartozó *ujezd*ek mutatónkénti értékeit átlagoltuk (területi súlyozás nélkül), majd klaszterenként kumuláltuk az egyes mutatók területtel nem súlyozott átlagértékét és az összpontszámot klaszterenként összevetve egy relatív fejlettségi sorrendet állapítottunk meg (*3. táblázat*). Átlag (4,7) feletti fejlettség jellemezte Dél-Ukrajnát (5 db átlag feletti mutató: 7,6 pont), a litván–livón pufferzónát (8 átlag feletti mutató, 8 pont), Lettországot és Észtországot (5 kedvező mutató, csak az urbanizáltság foka alacsony, illetve relatíve elöregedő társadalom: 6,5 pont) és Litvániát (2 kedvező indikátor: 5,8 pont). Kevésbé volt fejlett, de

még átlag feletti összpontszámmal bírt a Kongresszusi Lengyelország területe (a kedvező és kedvezőtlen értéket mutató indikátorok száma is alacsony: 5,2 pont), s a tőle keletre fekvő átmeneti zóna. A térségi átlag értékét mutatta a nyugat-ukrajnai körzet fejlettsége. A többi klaszter-analízissel lehatárolt területre az átlagnál gyengébb értékek voltak jellemzők (Kelet-Belarusz és Kelet-Ukrajna, keleti peremvidék). A nyugat-ukrán és kelet-ukrán régió elég stabilnak tekinthető, mert az indikátorok szórásértéke (a beköltözők arányát kivéve) mindkét területen alacsony volt. Hasonlóan érvényes ez a kongresszusi Lengyelország területére (ellenben a puffer területén már magas volt az indikátoronkénti szórás értéke).[19]

Az egyes indikátorok klaszterenkénti átlagértékeinek és szórásának összevetésével azonosíthatók a disztinktív tulajdonságok, amelyek a klaszterezés során definiált régiókat egymástól elkülönítik (*3. táblázat*). Így például Dél-Ukrajnában a nem helyben születettek aránya, a kereskedők aránya és a városi lakosság aránya is magasabb volt, mint Nyugat-Ukrajnában, ahol az alacsony alfabetizáció és a szolgálók alacsony aránya volt feltűnő, miként Kelet-Ukrajnában is. Itt azonban még további három indikátor is átlag alatti volt. Érdekes módon a nagyobb tömböket (sőt, „kultúrköröket") elválasztó *pufferzónák* esetében (litván–livón puffer, lengyel puffer és a Krím) újfent több átlag feletti értékkel találkozhatunk, ami arra utal, hogy ezen zónák *nem feltétlenül félperifériaként értelmezendők, ellenkezőleg, inkább vitalitás jellemezte őket* (pl. kulturális transzfer).

[19] A 15 klaszter esetében kiváló egykori tatár kánság területe (valamint a keleti és nyugati ukrán és belarusz területek között húzódó átmeneti sáv) átlagoshoz közeli fejlettségi értéket mutatott, míg a hasonlóképpen önálló régióvá váló kereskedelmi centrum, Odessza kiemelkedő, a balti városokéhoz és Pétervárhoz hasonló értékekkel (7–8) rendelkezett. A lengyel városi régiók fejlettsége ettől elmaradt (Lódz: 6,6).

3. táblázat. A klaszteranalízissel elkülönített történeti régiók mutatónkénti és kumulált fejlettségi értéke

Klaszter („történeti régió”)		alfabetizáció %	nem helyben született %	kereskedő (10000 főre)	városi lakos %	nem pravoszláv %	6 tag feletti család %	1–10 szolgáló %	60 év felett %	(nemes+pap) / kereskedő
1. Nyugat-Ukrajna	Mean	16,1	12,1	10,0	18,1	20,1	39,4	6,8	5,8	19,0
	Std. Dev.	*3,9*	*10,2*	*0,1*	*6,3*	*6,6*	*8,5*	*2,3*	*0,6*	*19,8*
13. Dél-Ukrajna	Mean	34,8	38,2	90,0	31,0	25,1	32,1	14,0	5,5	5,4
	Std. Dev.	*11,6*	*20,5*	*0,3*	*11,7*	*13,0*	*9,4*	*4,5*	*1,1*	*1,9*
3.Lengyelország	Mean	28,2	18,2	10,0	18,6	95,1	35,1	12,8	6,4	132,9
	Std. Dev.	*5,7*	*10,4*	*0,1*	*5,3*	*6,9*	*5,4*	*4,0*	*0,7*	*245,1*
4. Litván-livón puffer	Mean	47,5	34,8	60,0	36,5	88,1	31,6	15,3	7,2	11,2
	Std. Devi.	*13,3*	*11,4*	*0,2*	*9,7*	*4,3*	*7,6*	*3,9*	*1,3*	*9,1*
10. Lengyel puffer és Krím	Mean	30,2	22,5	20,0	19,1	48,2	41,9	10,8	6,0	59,3
	Std. Dev.	*12,7*	*16,9*	*0,3*	*8,7*	*10,7*	*13,6*	*4,3*	*1,4*	*143,8*
8. Kelet-Ukrajna és K-Belorusszia	Mean	16,8	10,1	20,0	7,1	3,9	45,2	6,2	6,4	10,2
	Std. Dev.	*4,0*	*10,9*	*0,1*	*4,2*	*3,8*	*4,0*	*2,7*	*0,7*	*9,4*
6. Litvánia	Mean	39,8	15,0	10,0	16,1	97,1	37,0	13,7	9,0	55,4
	Std. Dev.	*5,3*	*208,9*	*0,1*	*4,5*	*2,0*	*4,3*	*4,4*	*0,8*	*49,4*
5. Keleti peremterület	Mean	19,1	8,9	10,0	2,9	7,0	41,0	4,9	9,3	423,2
	Std. Dev.	*6,5*	*4,6*	*0,1*	*2,1*	*7,1*	*4,5*	*1,4*	*0,9*	*1459,9*
12. Livónia	Mean	77,9	15,9	10,0	8,3	90,4	25,9	16,3	10,8	36,0
	Std. Dev.	*3,2*	*10,8*	*0,1*	*6,2*	*9,9*	*4,3*	*4,8*	*1,5*	*60,1*
Terület egésze	Mean	25,6	12,7	10,0	14,2	39,4	40,9	10,1	6,7	59,6
	Std. Dev.	*16,1*	*46,2*	*0,2*	*9,5*	*39,4*	*21,3*	*12,5*	*1,6*	*323,2*

Az átlag feletti értékek sötéttel, az átlag alattiak világos háttérrel jelezve. Az első oszlopban szereplő területi egységek esetében ez a vizsgálati terület átlagához képest adja meg a fejlettséget.

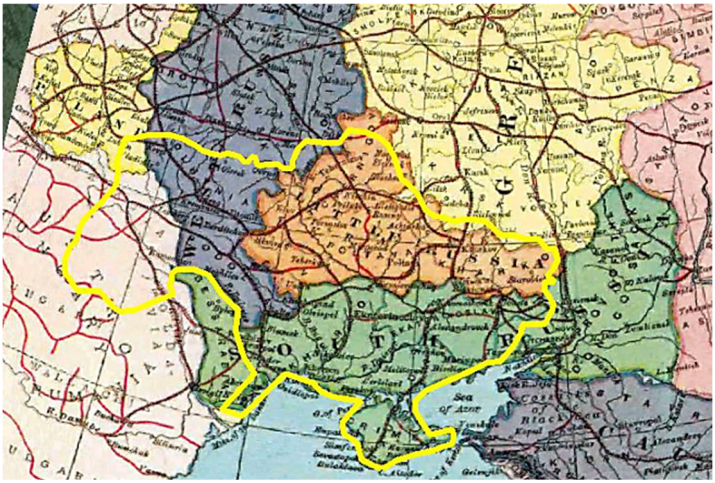

20. ábra. Az Orosz Birodalom történeti régiói és kapcsolatuk a mai Ukrajna területével illetve az 1897-es népszámlálás adatai alapján definiált klaszterekkel

4. Belső egyenlőtlenségek 1897-ben: város–vidék viszony

Az itt kirajzolódó kép természetesen árnyalható, hiszen az 1897-es népszámlálás külön közli a városok adatait az *ujezd*eké mellett, így lehetőség nyílik a városok regionális fejlettségi differenciáinak vizsgálatára és tipizálásukra is, továbbá a belső területi egyenlőtlenségek, a város és vidék közti viszony is mérhetővé válik.[20] A város és vidéke közötti különbség alapján ugyancsak lehetőség nyílik formális régiók elhatárolására. A következőkben ezeket az aspektusokat járjuk körül és megvizsgáljuk, hogy összhangban van-e az így kapott eredmény az eddigiekkel.

A felhasznált változók köre nagyjából megegyezik az eddigiekkel – értelemszerűen a városok esetében a városlakók aránya kiesett a vizsgálható indikátorok közül, a többi azonban értelmezhető volt. A korrelációs mátrix szerint az alfabetizáció foka korrelált a migránsok

[20] Ez utóbbihoz az ujezd legnagyobb városának adatai és az *ujezd* adatai közti különbséget ábrázoltuk.

arányával, de a társadalmi státusszal is,[21] a családmérethez pedig fordítottan viszonyult. Ez utóbbi tényező a migráció valószínűségét is csökkentette a városok esetében. A kereskedők aránya mind a pravoszlávok, mind a nem pravoszlávok arányával korrelált. A nemesek és papok aránya valamint a szolgával bíró háztartások aránya között is összefüggés volt.

A vizsgált területen közel 500 várost írtak össze, ezek elhelyezkedése azonban nem volt egyenletes. Míg a lengyel térséget a kifejezetten nagy városszám és várossűrűség jellemezte, addig közvetlenül ettől keletre a Pripjaty mocsarai városhiányos térsége terült el. Adta magát a feltételezés, hogy e természetföldrajzi akadály a városok jellegét, típusát is befolyásolja, ez azonban nem mindig igazolódott be. Szintén kisebb volt a várossűrűség a Baltikumban, s az eddigi eredmények és a történeti múlt alapján eltérő jellegű városokat vártunk itt, miként a Fekete-tenger környékén fekvő, frissen meghódított és kolonizált vagy újonnan alapított városok is – feltételezésünk szerint – eltértek a Kelet-európai-tábla városaitól. A következőkben e hipotéziseket vizsgáltuk meg.

Ami az alfabetizációt illeti, a Pripjaty gátként funkcionált dél felé, de kelet felé nem (*21. ábra*). Nem meglepő módon regionális differenciák is kimutathatók: a balti és lengyel városok írni–olvasni tudása jóval nagyobb volt (50% felett, illetve 33–50% között, mint az ukrajnai területeken (40% alatt), igaz a lengyel területek esetében jelentős differenciák voltak, elsősorban a városok méretével összefüggésben, illetve ott, ahol egy *ujezd*en belül 3–4 város is volt. Az Azovi- és Fekete-tenger városai ugyancsak kimelkedtek a környezetükből, mely részben kereskedelmi és hadi funkcióiknak tudható be. Város és vidék között egyértelműen elhanyagolható volt a különbség az írásbeliség tekintetében a Baltikumban és Dél-Ukrajnában, míg a vizsgálati terület keleti

[21] Spearman-féle rangkorrelációt használtunk, mert két indikátor nem mutatott normáleloszlást – az így kapott koefficiense egyénként jóval magasabbak, mint Pearson-féle korreláció esetén.

(nagyorosz) és központi részén markáns különbségek voltak megfigyelhetők város és *hinterland*ja között.

4. táblázat. Kapcsolat az 1897-es népszámlálásból kinyert indikátorok között a 492 vizsgált város esetében

Spearman-féle rang-korreláció	alfabetizáció (%)	nem helyben született %	nemes és pap aránya %	kereskedők aránya	(nemes+pap) / kereskedő	(nemes+pap +kereskedő) / városi	pravoszlávok aránya %	paraszti lakosság %	6 tag feletti háztartás %	szolgálóval bíró háztartások	60 év feletti lakosság aránya %
alfabetizáció (%)	1,000	0,526	0,589	0,214	0,206	0,418	-0,124	0,273	-0,611	0,331	0,136
nem helyben született %	0,526	1,000	0,607	0,134	0,247	0,325	-0,054	0,303	-0,549	0,397	-0,417
nemes és pap aránya %	0,589	0,607	1,000	0,465	0,269	0,775	0,300	0,351	-0,427	0,549	-0,142
kereskedők aránya	0,214	0,134	0,465	1,000	-0,737	0,574	0,557	0,208	0,020	0,425	0,073
(nemes+pap) / kereskedő	0,206	0,247	0,269	-0,737	1,000	0,034	-0,342	0,030	-0,316	-0,011	-0,158
(nemes+pap+ kereskedő) / városi	0,418	0,325	0,775	0,574	0,034	1,000	0,572	0,705	-0,293	0,380	0,072
pravoszláv aranya	-0,124	-0,054	0,300	0,557	-0,342	0,572	1,000	0,427	0,205	0,105*	0,028
6 tag feletti háztartás %	-0,611	-0,549	-0,427	0,020	-0,316	-0,293	0,205	-0,353	1,000	-0,158	-0,082
szolgálóval bíró háztartások	0,331	0,397	0,549	0,425	-0,011	0,380	0,105*	0,101*	-0,158	1,000	-0,235
60 év feletti lakosság aránya %	0,136	-0,417	-0,142	0,073	-0,158	0,072	0,028	0,093*	-0,082	-0,235	1,000

Az erős korrelációs kapcsolat szürke háttérrel kiemelve.

A nem helyben születettek aránya (*22. ábra*) a vizsgálati terület peremén volt a legmagasabb: Dél-Ukrajnában és a Krímben, mely összefüggött a frissen meghódított területre irányuló kolonizációs és államapparátus

kiépítését szolgáló törekvésekkel, a Baltikumban (Pétervár közvetlen környékén kiemelkedően magas) és a volt Kongresszusi Lengyelországban, itt azonban meglehetősen diverz képet mutatva. A központi területek városaiban nemcsak a migránsok aránya volt kicsi, hanem a vidék és városok migrációs mutatói közötti különbség sem volt jelentős (10% alatti differencia). Ugyanez érvényes a Kaukázus előterén. A lengyel–balti térség keleti peremén továbbá a Fekete-tenger partvidékén és Petrográd térségében azonban meglepően nagy volt e differencia város és ujezd között, ami arra utal, hogy a városok itt nagy vonzerőt jelentettek.

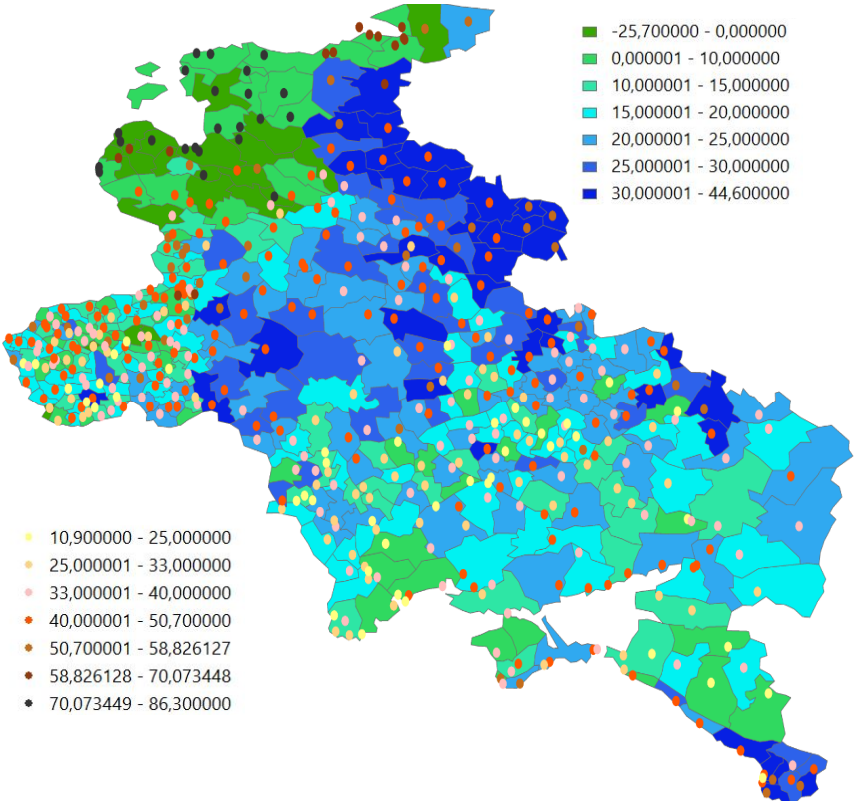

21. ábra. Az alfabetizáció regionális sajátosságai a városokban és az alfabetizáció %-pontos különbsége a város és körzete között

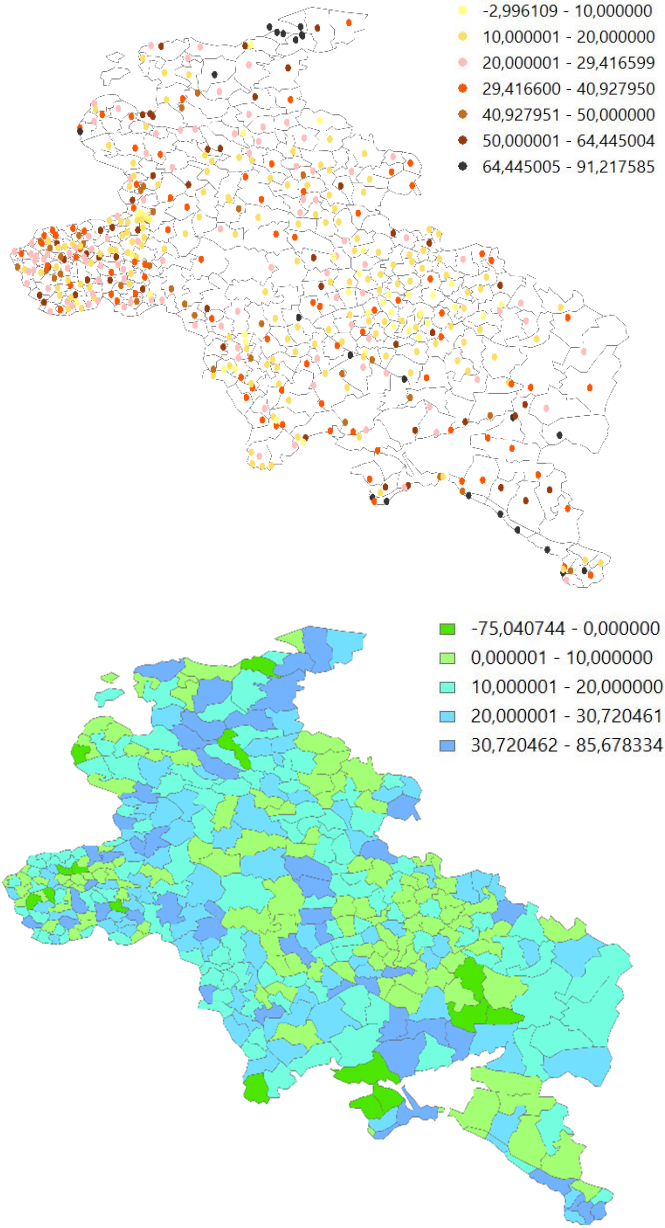

22. ábra. A nem helyben született lakosság aránya a városokban (%) és a városi és vidéki migránsok arányának %-pontos különbsége

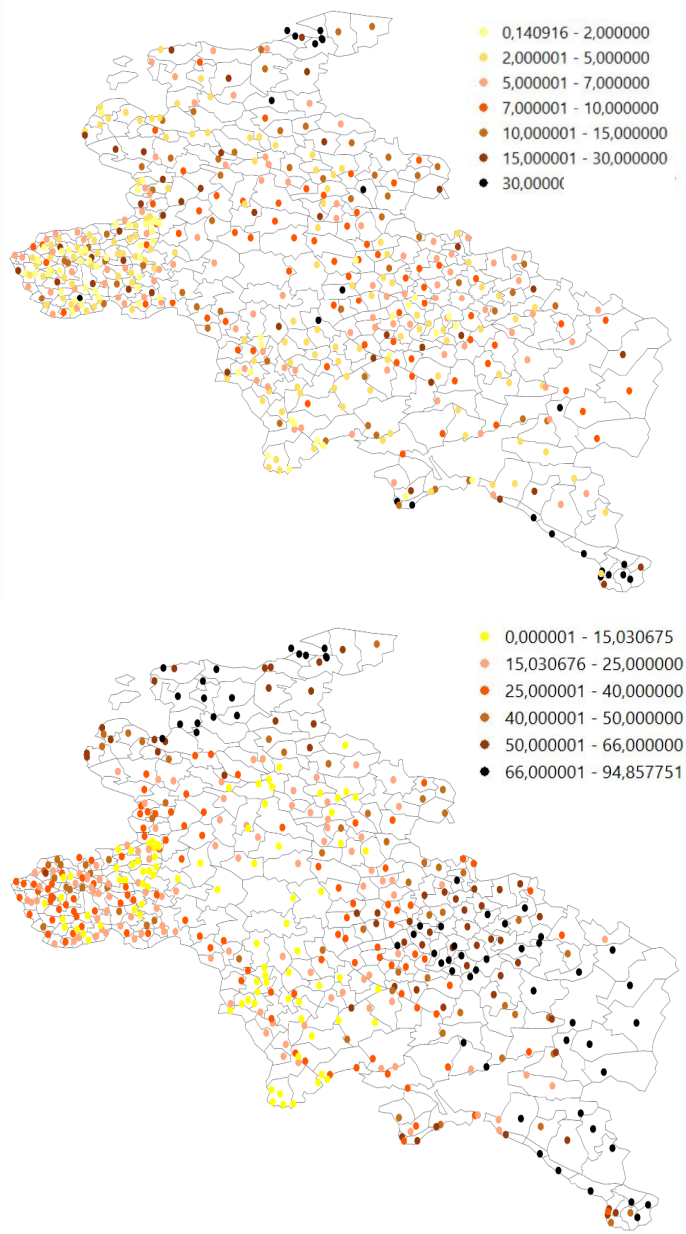

23. ábra. A nemesség és papság aránya a városi családfőkből
A városlakó parasztság aránya (%)

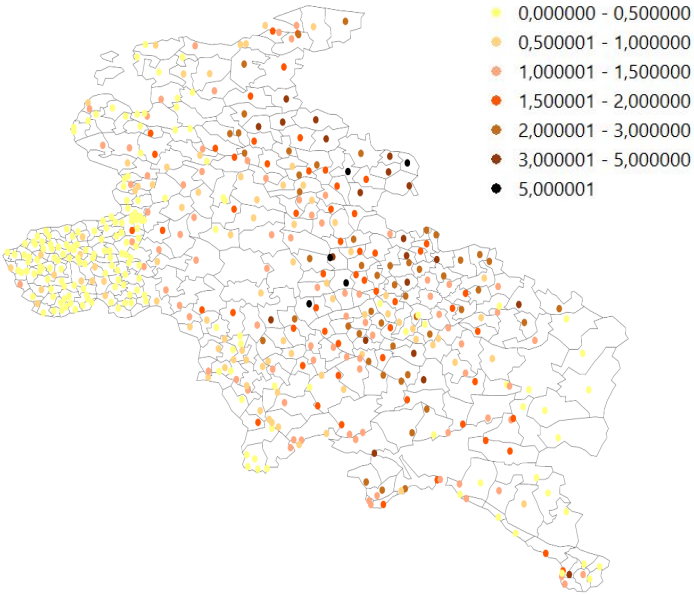

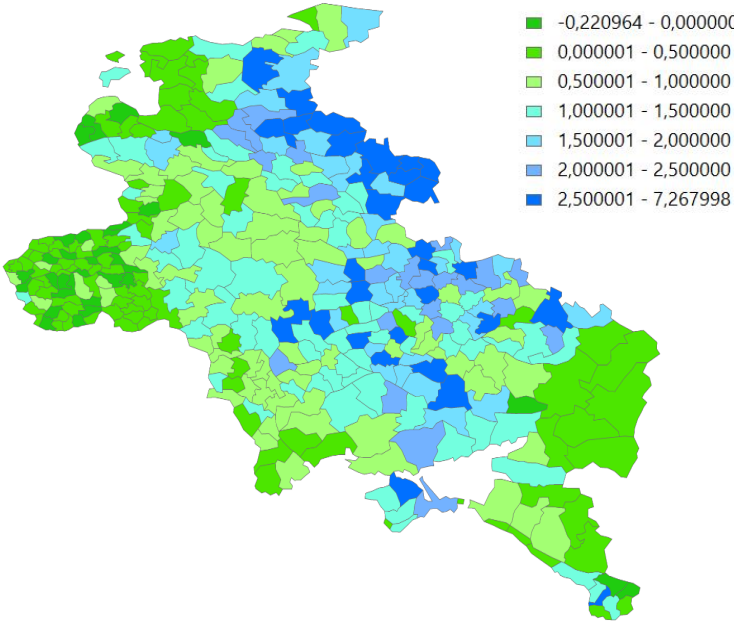

24. ábra. A kereskedők aránya a keresőkből (%) és a városi és vidéki kereskedők arányának %-pontos különbsége

Egy–két lengyel, balti és nyugat-ukrán körzetet leszámítva a papok és nemesek aránya a keresőkből a városokban magasabb volt, mint vidéken (*23. ábra*). E két társadalmi réteg azonban a városok esetében regionális differenciákat mutat. Pétervár térségében, vagy a Krími Kánság egykori területein kifejezetten nagy az arányuk (15% felett), míg a lengyel területeken még a központi, ortodox területekénél is kisebb (egy–két várost, mint Kalisz vagy Kamenyec-Podolszkij, kivéve). A városi parasztság aránya Kelet-Ukrajnában, valamint a Baltikumban volt igen magas (tradícionálisan), továbbá a közelmúltban meghódított déli területeken is, kifejezetten alacsony volt viszont a mai Lengyelország és Litvánia határzónájában.

A kereskedők aránya a 3–5%-ot is elérte a Pripjatytól keletre (*24. ábra*), míg a lengyel területeken és a Baltikumban, valmint a Don–Kubán vidéken 0,5–1% alatti értékek domináltak (bár ez a szám a tőkerejükről, forgalmukról semmit sem mond). A Fekete-tenger partvidékén arányuk hasonlóan magas volt, és Pétervár környékének értékei szintén meghaladták a balti átlagot. Ugyanakkor éppen a Don–Kubán vidéken és a lengyel–balti térségben emiatt a vidéki és városi kereskedők gyakorisága közötti különbség kicsi is volt, míg Ukrajna keleti területein és Oroszország nyugati területein magas különbségértékkel találkozhatunk. A tradícionális (papok és nemesek) és modern (kereskedő) rétegek egymáshoz viszonyított aránya hasonló volt Litvánia és Észak-Belorusszia városaiban, illetve falvaiban. A többi területen azonban a városokban volt nagyobb ez az érték, ami a nemesség és papság nagyobb városi koncentrációjára utal a kereskedőkkel szemben.

Különösen tanulságos a város–vidék kapcsolat az ortodoxia elterjedsége kapcsán (*25. ábra*), mert sok mindenre rávilágít. Az evidens, hogy a Baltikumban és a lengyel területeken az ortodox városlakók kisebbségben vannak, izgalmasabb, hogy a vizsgálati terület közepén még viszonylag magas a nem ortodox városlakók aránya (50% körül), mely kelet felé csak fokozatosan, s nem élesen csökken, viszont egy nagy tömbben magas a differencia is a városi és vidéki ortodoxok aránya között. Ez tehát egy heterogén terület, ahol a rurális térségeket az ortodoxia dominanciája, a központokban viszont a lengyel örökség révén a katolicizmus nagyobb, kelet

felé fokozatosan csökkenő szerepe figyelhető meg. Mindez tehát egy nagy kiterjedésű kontaktzónát valószínűsít, mely ráadásul egybeesik a Rzeczpospolita egykori keleti határaival. A vizsgált terület peremein kicsi volt a differencia a város és a hinterland között, keleten az ortodoxia városi és vidéki, nyugaton a protestantizmus és katolicizmus városi és vidéki dominanciájára utalva.

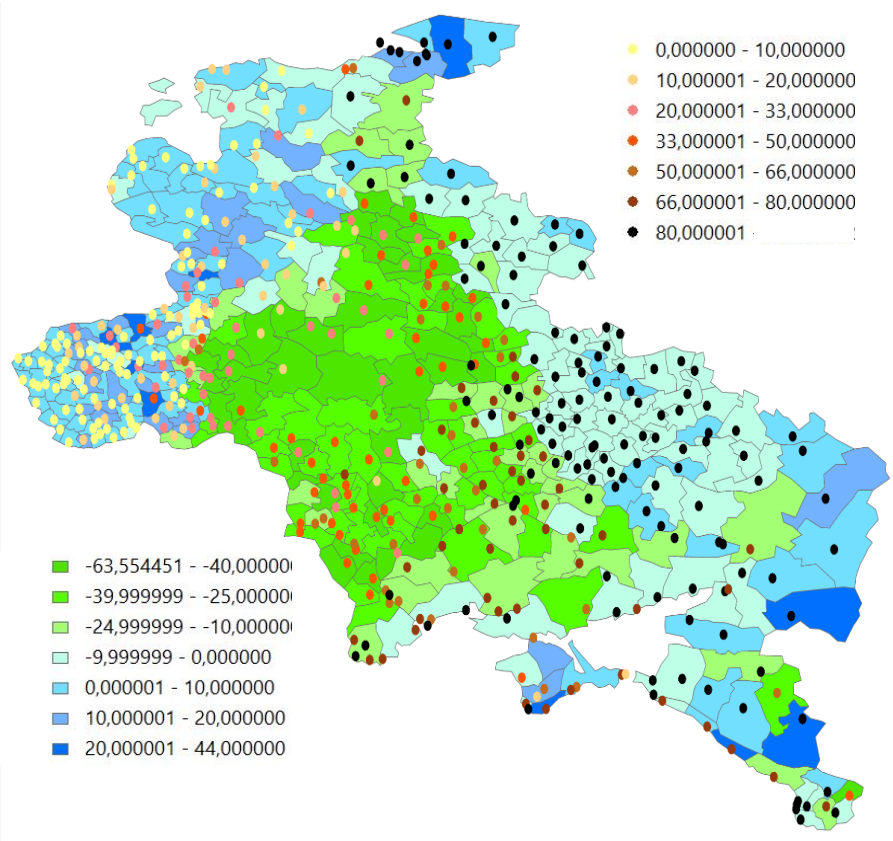

25. ábra. Az ortodox lakosság aránya a városokban (%) és a városi és vidéki ortodox lakosság elterjedése közötti differencia %-pontban kifejezve

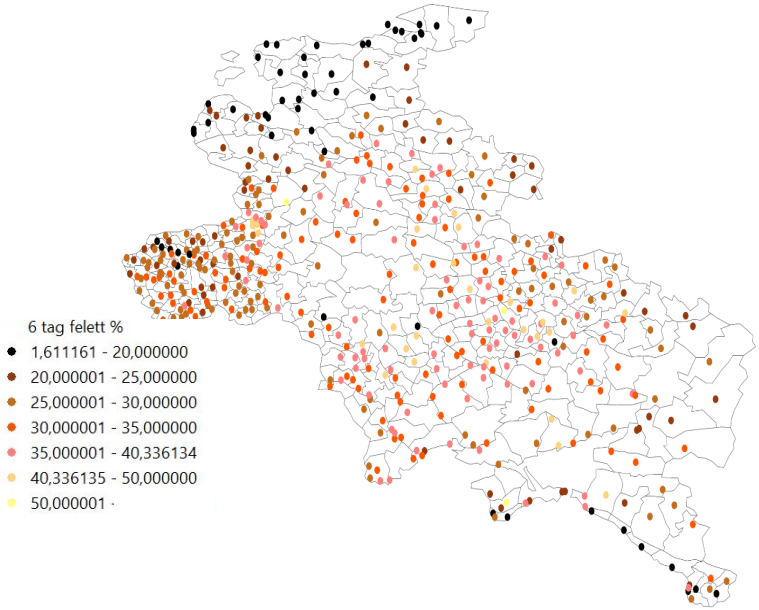

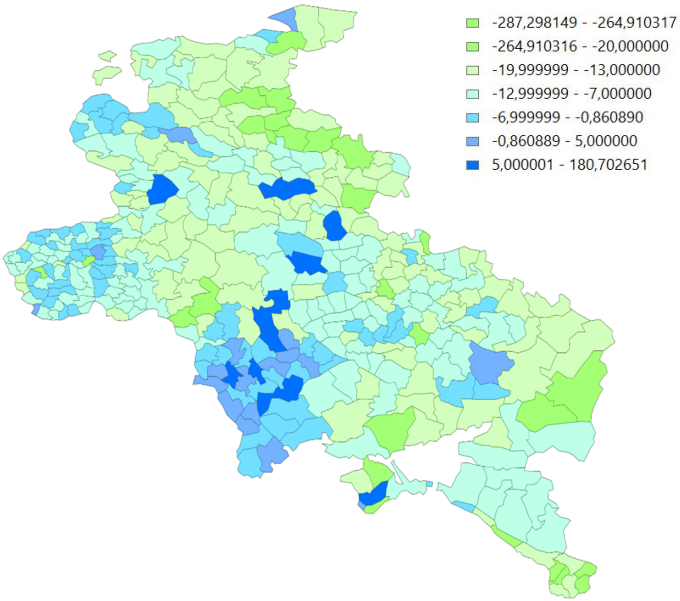

26. ábra. A hat főnél nagyobb háztartások aránya a városokban (%)
és a hat főnél nagyobb háztartások városi és vidéki arányának %-pontos különbsége

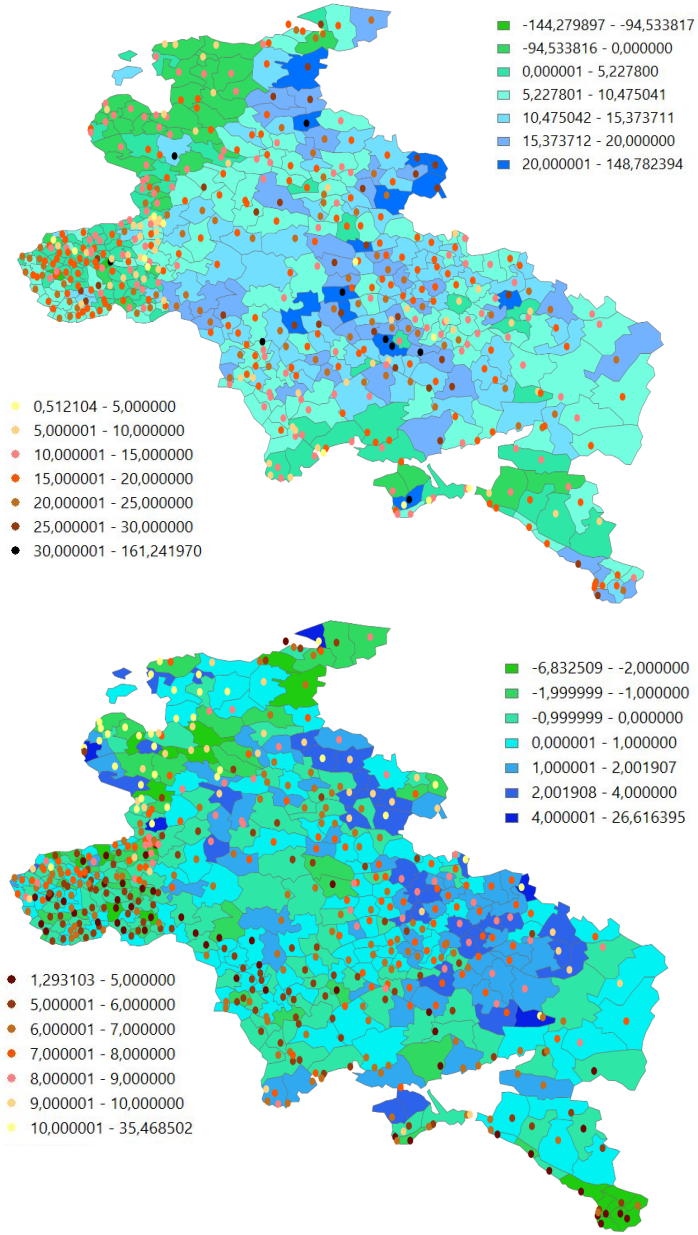

27. ábra. A szolgálóval rendelkező városi háztartások aránya és a város és vidék különbsége %-pontban kifejezve

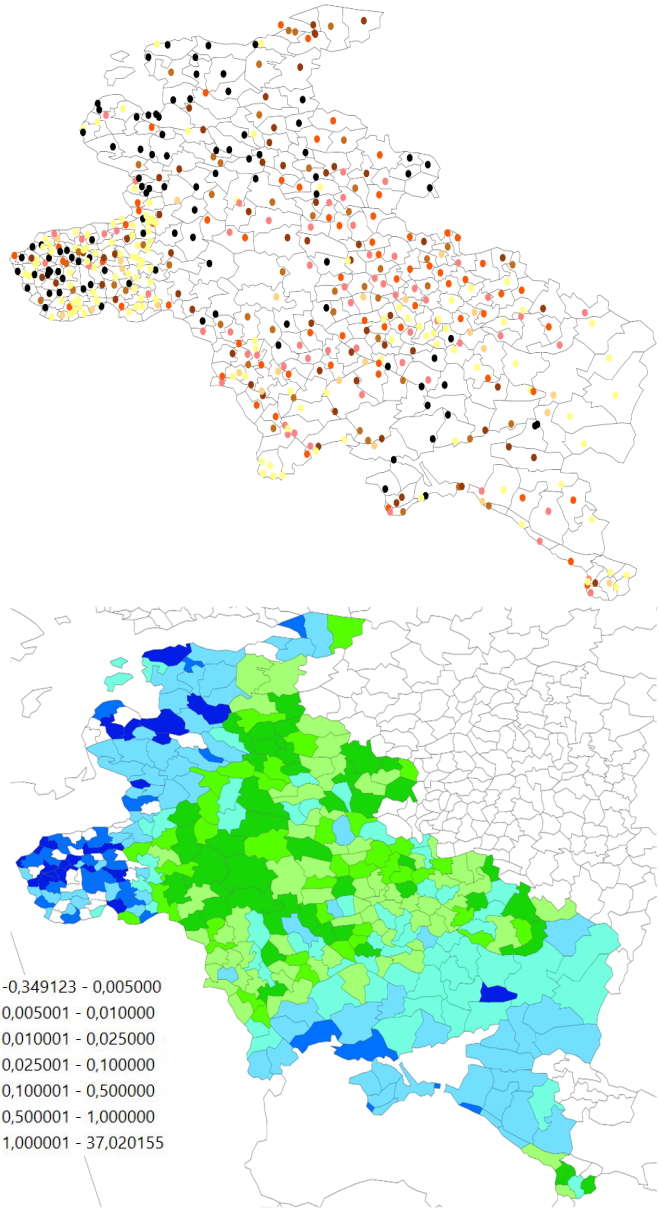

28. ábra. A városok fejlettségének regionális különbségei 1897-ben komplex mutató alapján (a sötétebb szín magasabb fejlettséget jelent)
A vidék fejlettsége a központi helyéhez képest (arány) a komplex mutató alapján

A lengyel és balti térségben, továbbá a Fekete-tenger partján a 6 főnél népesebb háztartások gyakorisága magasabb volt a városokban (*26. ábra*). Jelentős különbség város és vidék között e tekintetben csak Lengyelországban, Lettország déli részén és Nyugat-Ukrajnában volt megfigyelhető. A szolgálóval rendelkező családok gyakorisága a városok esetében nem mutatott értelmezhető térbeli mintázatot, mutatot viszont város és vidék viszonylatában (*27. ábra*). A Baltikumban és a volt Kongresszusi Lengyelország területén a város és vidék között e tekintetben kicsi volt a differencia. Ugyanez jellemezte a Krímet és környezetét. Az orosz belorusz és ukrán területek kisebb gazdasági potenciálját jelzi, hogy míg a városok esetében a cseléddel rendelkező háztartások aránya hasonló volt a nyugati peremvidékéhez, addig vidéken a nagy differencia arra utal, hogy a rurális hinterlandon ez az érték jóval kisebb volt.

A 60 év feletti lakosság nagy aránya jobb egészségügyi vagy szociális körülményekre utal, tehát a fejlettség (illetve a demográfiai átmenet elérésének) egyik fokmérőjének tekinthető. Ez az érték a Baltikum városaiban volt a legmagasabb (hasonlóképpen a korábbi, egész *ujezd*re vonatkozó vizsgálatok esetében is), míg Nyugat-Ukrajnában és a dél-lengyel területeken, valamint – frissen hódított jellege, így speciális csoportokat felölelő lakossága miatt – a Fekete-tenger partvidékén a városi lakosság korszerkezete fiatalosabb volt (*27. ábra*). Utóbbi térségben a kereskedők, a katonák és a bürokraták felülreprezentáltak, esetükben azonban a 60 év feletti korosztály részesedése értelemszerűen kicsi. A város és vidék között nagy volt a differencia a keleti peremeken, ami különösen annak fényében jelzésértékű, hogy itt a városokban sem volt kiemelkedő az idősek aránya. Itt tehát a *demográfiai átmenet nem köszöntött még be*, illetve egészségügyi és szociális szempontból hátrányosabb rurális térségre kell gyanakodni.

Az egyes mutatók elemzése után célszerű az egyes fedvények során kapott képet egyesítve egy komplex fejlettségi indikátor segítségével elemezni az 1897-es helyzetet (*28. ábra*). Az indikátorok aggregálásakor a korábban említett képletet használtuk. A központi helyek fejlettsége alapján kirajzolódó kép egybeesik az *ujezd*ek elemzése során kapottal, amennyiben a Baltikumban, a volt Kongresszusi Lengyelország területén és a Krím közvetlen közelében fejlettebb városokkal találkozunk. Az utóbbi esetben a

történeti tradíciók mellett az állami fejlesztéspolitika is jelentős szerepet játszott, míg az első esetben a történelmi tradíció, a lengyelek esetében pedig az ipari forradalom hatása is hozzájárult a kedvező összképhez. Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy a lengyel térségben sok kisváros igen kedvezőtlen fejlettségi értékeket mutatott, amilyennel nagyobb tömegben találkozhatunk még Kelet-Ukrajna peremén és a Duna-delta közelében. Funkcionális értelemben véve ezek tehát kevés központi funkcióval rendelkező, polgári társadalom nélküli városok (garnizon- és erődvárosok, kereskedelmi lerakatok, határátkelők). A terület középső részén a regionális átlaghoz hasonló városok sorakoztak.

Ami a központi helyek és környezetük fejlettségének viszonyait illeti (az iménti lengyel példa is rámutat, hogy van értelme e kérdés vizsgálatának), a vizsgált területen jól elkülönül a központi kontaktrégió (ahol városokban alacsony az ortodoxok aránya, míg vidéken magas), ahol nagy volt a különbség az *ujezd* és a központi hely fejlettsége között.[22] Ezzel szemben a lengyel, balti és fekete-tengeri városok nemcsak fejlettebbek a többinél, de a körzetük sincs annyira elmaradva tőlük.

Ha a fejlettségtől eltekintve, az indikátorok által felvett értékek hasonlósága és különbsége alapján akarjuk tipizálni a cári Oroszország nyugati régiónak városait, akkor klaszteranalízist végezve a következő kép tárul elénk (*5.táblázat, 29. ábra*). A 3. klaszterbe tartozó városok nemcsak a Kongresszusi Lengyelország volt területére terjedtek ki, de ide tartozott a litván és belorusz városok nagy része is. A 4. számú klaszterbe tartozó városok ugyancsak Litvániában és Lengyelországban fordultak elő, de emellett Nyugat-Ukrajnában és a Fekete/Azovi-tenger partján is előfordultak. A Baltikumra jellemző 5. klaszter városai szinte kizárólag ott fordultak elő. Az 1. klaszter a mintaterület déli felén, a 2. a keleti területeken dominált, délkeleten átfedve egymás elterjedési területét. A 7. klaszter a Fekete-tenger parján volt leginkább jelen, keveredve más típusokkal.

[22] A városra és az ujezdre vonatkozó komplex mutató hányadosa alapján.

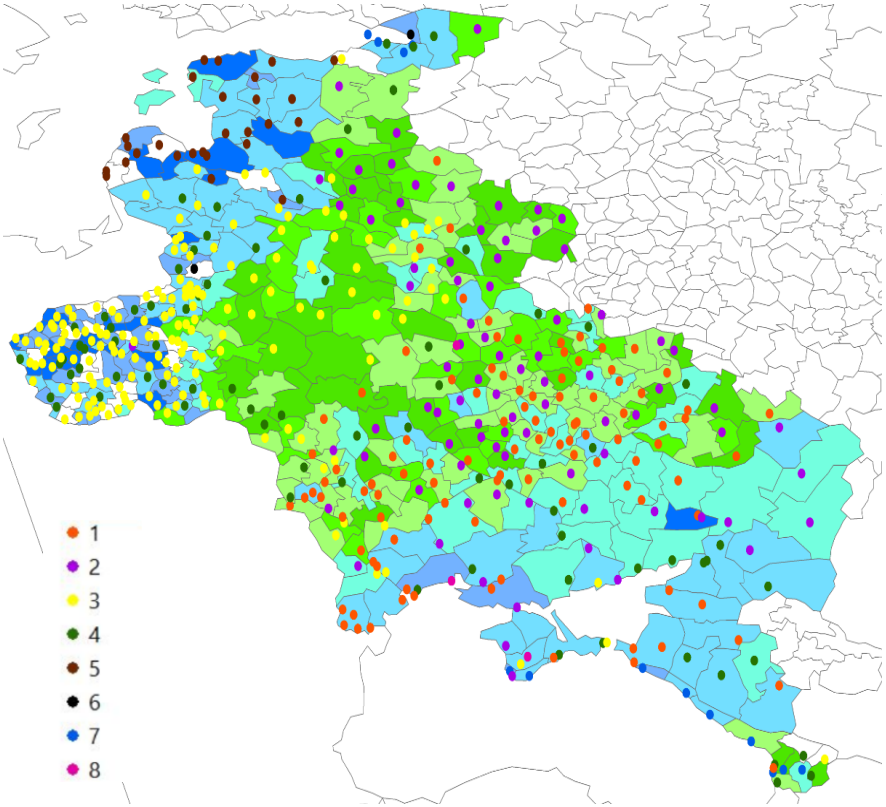

29. ábra. Klaszteranalízissel képzett várostípusok a cári Oroszország nyugati felén. Az alaptérkép a város és vidéke közötti fejlettségbeli különbségeket mutatja be

Mivel e várostípusok jó része régióhoz kötötten fordul elő, és nem mozaikosan, érdemes megvizsgálni, hogy e klaszterek miben különböznek egymástól. Ehhez minden egyes klaszteren belül kiszámoltuk az egyes indikátorok átlagértékeit. A déli várostömbre alacsony alfabetizáció, kis migrációs ráta és a nemesség és papság nagyobb szerepe (a szolgával rendelkező háztartások aránya viszont alacsony volt) volt jellemző, a keleti tömbben mindezen mutatók lényegesen magasabbak voltak, a szolgák aránya egyenesen átlagon felüli, miként a kereskedőké is. A lengyel és belorusz területeken a nemesség és a kereskedők aránya ugyan kicsi volt, de

jellemzően a nemesek és papok száma a kereskedőkhöz képest jóval magasabb volt és az egész csoportot az ortodox városlakók kis aránya jellemezte. Ezzel szemben a lengyel–litván–ukrán pufferzóna városait a migránsok nagy aránya és a nemesség és papság nagy gyakorisága jellemezte, miközben a vallási jelleg egyáltalán nem volt karakterisztikus (pravoszlávok aránya 50% a klaszteren belül). A balti városokat kiemelkedő alfabetizáció, a kereskedők átlag alatti aránya jellemezte, ugyanakkor a nemesek–papok (a régi rend képviselői) és kereskedők (mint új, kapitalista formáció) közötti számbeli különbség lényegesen kisebb volt a lengyelnél, hasonló a déli és keleti városok sajátosságaihoz. A rurális társadalmak jelzőszámaként tekintett 6 fő feletti háztartások aránya kicsi volt, de a szolgával rendelkező háztartásoké is (itt az előző változóval összhangban, másutt viszont ez nem evidens). A városi lakosság viszont elöregedő struktúrát mutatott (igaz, a vidéke is). A déli, tengerparti városokra viszont a nagyon fiatalos korstruktúra volt jellemző (ennek okairól már szóltunk), de a háztartásméret is kicsi volt (a térség migránstársadalmaira jellemzően). Az alfabetizáció, a nem helyben születettek aránya magas volt, a nemesség és a papság jelenléte egyenesen kiugró a többi térséghez képest (a lengyelt kivéve): itt e két réteg egyértelműen az új államhatalom reprezentánsa volt (míg a lengyel nemesség viszont a rendszer ellenzékének sorait gyarapította inkább). A városok jellegükben pravoszlávok voltak, és a kereskedelmi lakosság nagy száma ellenére a (nemesség+papság) / kereskedő arány igen magas volt. Pétervár egyedi jellegével elütött a többi várostól.

E várostípusok a fejlettségről is képet nyújtanak nagy vonalakban (a mutatók klaszteren belüli átlagértékeinek aggregálásával összevethetővé válnak a típusok). A korábban elmondottak itt is igazak: a balti és a lengyel–belorusz várostípus mutatóinak aggregált értéke a teljes területre vonatkozó átlag felett volt 1897-ben, míg a litván–galíciai–sztyppei és a déli-ukrajnai várostípusok esetében a kumulált érték átlag alatti maradt.

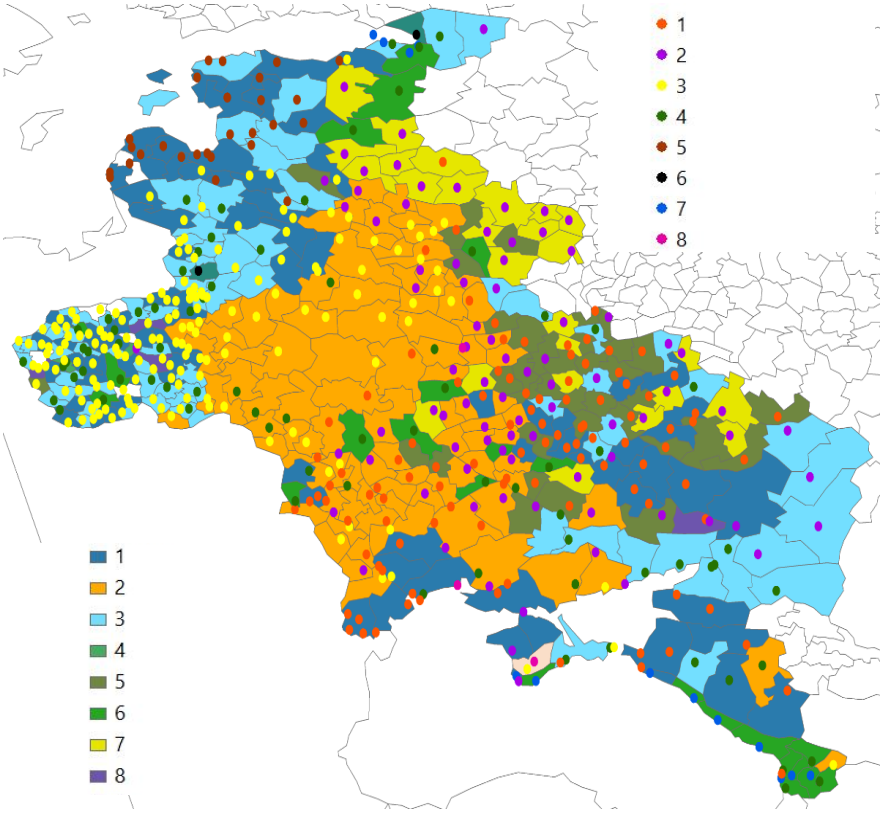

30. ábra. A változók központi városra és *ujezd*re jellemző értékeinek különbségeiból standardizálással klaszteranalízis során létrejött vidéktípusok összevetve a városi klaszterekkel 1897-ben

Ezek után nem maradt más hátra, mint megvizsgálni, hogy a városi klaszterbeosztás területi mintázata egyezik-e az *ujezd*ekével (ha nem, akkor a rurális jelleg dominálja az *ujezd*ek egy részét), továbbá, hogy a vidék–város különbségek milyen mintázatot mutatnak, és ha ennek jellege nem mozaikos, akkor a keletkező csoportok hasonló mintázatot mutatnak-e mint a városok (*30. ábra*). Az utolsó kérdésre egészen gyors választ adhatunk: a Ward-féle módszerrel a korábbi változók városra és *ujezd*re jellemző értékeinek különbségével és standardizálásával képzett klaszterek (3–10) nem minden esetben mutatnak területi egybeesést a várostípusok elter-

jedésével. A lengyel és balti régiót jellemzően két klaszter uralja, melynek a balti típusú városok elterjedése ugyan megfelel, de a lengyel–belorusz várostípus jócskán túlnő ezen a régión. Ráadásul e vidéktípus Dél-Ukrajnában, a Krímben, a Donyec-medencében és a Don–Kubán vidéken is előfordul, ahol jellegükben eltérnek a várostípusok az iméntiektől, de egymástól is. A legkeletibb vidékklaszter ugyan dominánsan a "keleti" várostípus által utalt, de ez a várostípus előfordul másutt is, pl. a délkeleti vidéktípuson és a központi folton, melyet a várostípusok sokasága jellemez (lengyel–belorusz, déli-ukrajnai). A központi vidéktípuson tehát sokféle várossal találkozunk, ugyanakkor a régió a vidék városhoz való viszonyulását tekintve mégis egyveretűnek teinthető, ráadásul a Lengyel Királyság (keleten és délen ingadozó) határaihoz igazodik. E zóna déli irányú kitejerdése függ a választott standardizálási módszertól, illetve annak hiányában is más képet kapunk.[23] Ugyanakkor elmondható a város–vidék viszony mintázata ennek ellenére sem mozaikos, hanem regionális sajátosságokat mutat, amelyek részben a birodalmi fejlesztéspolitika következményeiként értékelhetők, részben viszont tradícionális struktúrák perzisztenciájára is utalhatnak. Erre jó példa Krím környéke, ahol a vidék-város viszony hasonlít a Baltikumban és lengyel területeken kapotthoz, de a Fekete-tenger keleti parvidékén el is tér attól, miközben a várostípusokkal nem mindig korrelál kiterjedésük. Így pl. a 6. sz. klaszteren helyezkedik el az összes déli, fekete-tengeri típusú város, de e vidéktípuson más várostípusok is jelen vannak. Az 1. vidéki klaszter dél-ukrán és Donyec-vidéki régiójában lévő városok ugyancsak egy csoportba tartoznak, de e várostípus másutt is jelen van. Míg a 3. sz. vidéki klaszter Don–Kubán menti területein (szintén délen, a viszonylag frissen alig 100 éve megszerzett területeken) több várostípus is feltűnik.

[23] Ti a változók jelentős részében az adatok egyes-százas nagyságrend között mozogtak (lévén százalékban vagy ezrelékben megadott adatok. Ott, ahol nagyságrendi különbség volt – pl. kereskedők aránya vs. nemesek–papok aránya, ott léptékváltást alkalmaztunk és 1000 vagy 10000 főre számítottuk az adatokat, hogy hasonló terjedelmet kapjunk, mint a többi változó esetében).

5. táblázat. A klaszteranalízissel elkülönített várostípusok átlagos mutatói és disztinktív sajátosságai

Klaszterek Ward Method		alfabetizáció (%)	nem helyben született (%)	nemes és pap gyakoriság (ezrelék)	kereskedő 10000 főre	(nemes+pap+ kereskedő) / városi	pravoszlávok aránya (%)	6 tag feletti háztartás %	szolgával rendelkező háztartás ezrelék	60 év feletti lakos %
1 (108) „déli-ukrajnai”	Mean	29,06	14,71	42,16	109,34	13,61	81,46	36,09	130,17	7,04
	Std. Dev.	7,27	7,66	20,05	84,94	11,38	21,16	4,90	43,39	1,16
2 (86) „keleti”	Mean	42,05	26,88	88,95	228,53	22,17	72,72	30,55	223,31	7,48
	Std. Dev.	6,20	8,67	37,99	141,16	20,92	23,58	5,93	108,77	1,56
3 (173) lengyel és belorusz	Mean	38,72	22,24	46,60	40,91	111,89	15,92	30,57	143,87	7,01
	Std. Dev.	9,63	9,48	33,14	54,61	1390,87	16,51	6,35	52,00	1,63
4 (78) litván–lengyel-galíciai	Mean	46,73	52,61	170,52	106,47	27,23	49,34	25,19	208,68	5,45
	Std. Dev.	7,87	10,84	97,33	72,94	45,71	31,85	5,75	50,10	1,29
5 (28) balti csoport	Mean	76,05	35,86	73,53	61,33	17,27	11,49	15,22	124,52	10,36
	Std. Dev.	6,25	19,49	54,09	57,19	10,90	9,36	3,92	36,24	1,99
6 (2) Pétervár	Mean	55,95	45,72	216,32	68,82	34,31	43,83	22,81	211,08	30,26
	Std. Dev.	9,40	32,47	174,67	97,33	34,24	58,55	9,06	94,67	7,36
7 (14) déli tengerparti	Mean	52,94	76,06	508,88	147,84	137,98	79,36	14,69	171,21	3,58
	Std. Dev.	9,28	10,82	215,68	109,20	292,23	9,16	5,77	54,25	1,55
Total (492)	Mean	41,01	28,67	88,34	110,83	55,77	49,05	29,98	167,62	7,04
	Std. Dev.	13,44	17,95	104,80	186,61	826,97	49,56	11,44	98,53	2,43

A sötét háttérrel jelölt adatok átlag feletti értékeket reprezentálnak, a világos háttérrel kiemeltek átlag alattiakat. Az első oszlopban a színkombináció a területi entitások fejlettségi viszonyaira utal, a vizsgálati terület átlagához képest.

E (a központi hely és a hátország különbsége alapján meghatározott) vidéktípusok nem esnek egybe a tanulmány elején elkülönített *ujezd*típusokkal, miként a várostípusok sem az *ujezd*típusokkal, de a peremterületeken a vidék és *ujezd*típusok között – főleg keleten és nyugaton – van némi átfedés.

A várostípusok és *ujezd*típusok esetében a Baltikumban van egyezés, a lengyel területen azért nem, mert a „lengyel" várostípus mélyen behatol a mai Belorussziába, miközben az akkor egy másik történeti régiót képzett a vidék és város differenciái alapján.

6. táblázat. Klaszteranalízissel képzett vidéktípusok a városokra és *ujezd*jeikre jellemző mutatóik különbségei alapján, 1897

Város-ujezd különbség alapján képzett klaszterek Ward Method		alfabetizáció %	nem helyben született %	nemesek és papok %	kereskedők %	(Nemes+pap) / kereskedő	pravoszlávok %	6 fő feletti háztartás %	szolgálókkal bíró háztartások %	60 év feletti lakos %
1 (89)	Mean	6,91	4,39	3,39	0,49	0,50	-0,54	-8,12	2,34	0,43
	Std. Dev.	7,85	12,71	2,11	0,52	0,41	7,42	8,44	6,74	1,36
2 (95)	Mean	21,74	17,57	5,30	1,14	0,44	-37,54	-8,64	11,97	0,07
	Std. Dev.	5,28	8,85	2,59	0,67	0,28	11,26	9,56	4,52	0,76
3 (78)	Mean	15,54	24,32	9,45	0,55	0,95	5,86	-11,32	6,37	-0,57
	Std. Dev.	7,72	9,00	5,14	0,55	0,73	12,11	5,64	5,70	1,11
5 (37)	Mean	20,36	8,75	4,69	1,80	0,38	-6,27	-12,30	11,29	1,73
	Std. Dev.	5,80	4,09	1,68	0,46	0,11	9,36	4,76	2,91	0,99
6 (24)	Mean	28,03	35,26	29,81	1,07	0,70	-4,05	-17,60	13,12	-1,68
	Std. Dev.	7,85	15,66	16,01	0,93	0,34	19,51	7,94	7,11	2,22
7 (26)	Mean	31,60	16,66	8,98	3,60	0,40	-5,88	-17,65	17,14	1,30
	Std. Dev.	5,17	7,69	3,04	1,43	0,19	7,66	5,48	4,70	1,44
8 (4)	Mean	10,62	3,49	3,36	-0,05	7,26	3,04	-7,47	4,99	0,73
	Std. Dev.	7,18	9,12	1,76	0,06	2,55	3,39	6,65	3,42	2,48
Total (358)	Mean	17,40	15,81	7,58	1,07	0,66	-10,01	-11,67	8,24	0,29
	Std. Dev.	10,17	13,56	8,21	1,08	0,89	20,21	23,76	14,19	2,30

A sötét háttérrel jelölt adatok átlag feletti értékeket reprezentálnak, a világos háttérrel kiemeltek átlag alattiakat. Az első oszlopban a színkombináció a területi entitások fejlettségi viszonyaira utal, a vizsgálati terület átlagához képest.

Ezek után érdemes megnézni, hogy milyen egyedi régióképző sajátosságokkal (indikátorértékkel) bírnak a vidéktípusok (*6. táblázat*). Ehhez a szokott módon az azonos klaszterbe tartozó *ujezd*ek változóinak értékeit indikátoronként átlagoltuk, hogy összevethessük más klaszter ugyanazon mutatójának átlagértékével. E számok részben fejlettségre is utalnak az egyes

mutatók átlagértékeinek klaszteren belüli aggregálásával (így az egyes vidéktípusok összevethetők egymással az „összpontszám" alapján).

A városokra és *ujezd*jeikre jellemző mutatók különbségei alapján klaszteranalízissel képzett vidéktípusok közül a legfejlettebbnek (városaiktól legkevésbé elmaradónak) az 1. klaszter területei tekinthetők (Baltikum, lengyel területek, Krím környéke). Hangsúlyozandó, hogy mivel a mérés differenciákon alapul, a fejlettség itt relatív módon, a terület városainak fejlettségéhez mérten értelmezendő.[24] Az e területeken gyakori másik típus a 3. sz vidéki klaszter relatív fejlettsége viszont csak átlagosnak mondható. Átlag alatti a 6. és 7. sz. klaszter vidéki területeinek fejlettsége a saját városaihoz mérve, azaz nagy köztük a differencia.

Ami az egyes klaszterek közötti különbségeket illeti, a szórt, több területre kiterjedő, de jellegzetes mintázatot adó 1. klaszterben az alfabetizáció, a nem helyben születettek aránya és a nemesek és papok aránya, továbbá ezzel párhuzamosan a szolgálókkal rendelkező háztartások aránya is alig tért el a városokban jellemzőtől. Ezzel szemben a több térképen is kritikus területként jellemző 2. klaszteren (a Rzeczpospolita egykori keleti fele) nagy volt a különbség a város és vidék között az alfabetizáció terén és a városok és vidék pravoszláv lakosságának aránya között: a városvidék ellentét igazi mintapéldája e térség.

A területileg mindig az 1. klaszter szomszédságában lévő, szintén több területre kiterjedő 3. klaszter mutatói az 1. klasztertől abban térnek el, hogy a 3. klaszter területén nagy a differencia városi és vidéki alfabetizáltság foka között és a városokban magasabb a pravoszlávok aránya mint vidéken (ez elsősorban a déli területekhez kapcsolódó Don–Kubán-vidék miatt van így). Az 5. vidéki klasztert az jellemzi, hogy nagy a differencia kereskedők aránya között város–vidék viszonylatban és ugyanez érvényes a 60 éven felüliekre vonakozóan is (a városokban jóval nagyobb az arányuk). A nem helyben

[24] Fejlett város és fejlett vidék különbsége éppúgy kicsi, mint fejletlen város és fejletlen ujezdé.

születettek arányát tekintve a helyzet hasonló az 1. klaszterben tapasztalthoz, a többi mutató átlagos differenciákat takar.

A 6. és 7. klaszternél sok mutató esetében nagy a differencia a város és *ujezd* között, de ezek nem esnek egybe és területileg is elválnak egymástól. A nem helyben születettek és nemesek és papok aránya között nagy a különbség a 6. klaszter területéhez sorolt *ujezd*ek és városaik között, a 7. klaszter esetében a kereskedők és a 60 éven felülieknél nagy a differencia. A két említett típusban közös elem az alfabetizáció és a szolgákkal rendelkező háztartások arányának nagy eltérése város és vidék között.

5. A törésvonalak futása az I. világháborút követően

Eddig a mai posztszovjet térség egykori Orosz Birodalmon belüli strukturális differenciáit elemeztük, a következőkben pedig azt vizsgáljuk, hogy a Varsó–Vilnius–Minszk–Kijev–Odessza térség *belső törésvonalai mellett léteztek-e markáns külső határok, melyek nyugat felé más makrorégióktól elkülönítették e térséget, avagy törésvonalak helyett inkább az átmenetiség volt meghatározó Közép-Európa felé*, ahogy TOBLER (1970) vélelmezi. Ehhez a Rónai András Közép-Európa atlaszának 1930-as évekre vonatkozó kompilációját felhasználva azt vizsgáltuk meg, hogy az 1918 utáni átrendeződés új határai mennyire estek egybe a korábbi törésvonalakkal, illetve az új határok mennyire voltak képesek felülírni a régi szerkezeti különbségeket, eltüntetni a Köztes-Európán belüli regionális differenciákat. A kiindulási hipotézisünk az, hogy a gazdasági viszonyokkal ellentétben a társadalmi–demográfiai viszonyokban 10 év alatt (ennyi telt el a határváltozás óta) nem lehet markáns változást elérni, tehát ha a fejlettséget elemeire bontva vizsgáljuk, akkor a társadalmi viszonyok nagyobb perzisztenciájuk okán még a régi állapotot fogják tükrözni (a gazdasági mutatók esetében a kérdés nem dönthető el egyértelműen). Így, ha törésvonalakat találunk, azok nem lehetnek frissek.

A Rónai-féle atlasz előnye, hogy szintén elvégezte a mozaikossá váló területen az utódállamok népszámlálásainak egységes szempontrendszer szerinti integrációját. Hátránya, hogy a két terület nem teljesen kompatibilis, továbbá az egyes országokban eltérő területi szinten voltak hozzáférhetők az adatok, valamint a két adatfelvételezés között eltelt 40 év során nemcsak a feltett kérdések változtak a határváltozások és a módszertani fejlődés okán, de egyes indikátorok relevanciája, magyarázó ereje is megváltozott (pl. alfabetizációé). Így nem lehetett célunk azonos indikátorhalmazzal dolgozni. Emellett a két vizsgálat célkitűzése is eltérő volt (*1. táblázat*).

A bonyolult számításokon alapuló adatszelekció (PCA) helyett 15, a társadalmi–gazdasági élet szegmenseit jól reprezentáló indikátort választottunk ki (a választási lehetőségeket szűkítette a rendelkezésre álló változók csekély száma, melyek inkább az agrárszférát és a demográfiát illetően tekinthető bőségesnek). Járásszintű adatbázisépítés helyett az egyes indikátorok alsó és felső szélső intervallumai által kijelölt területeket lehatároltuk és ArcGIS szoftverben digitalizáltuk. Ezt követően az értékeket újraskáláztuk, a pozitív szélsőértékekhez +0,5 és +1, a negatívakhoz -0,5 és -1-es értéket rendelve, a köztes intervallumokba tartozó (szintén digitalizált) területek esetében egységesen 0 értéket adva. Az így egységesített (mértékegységektől, nagyságrendi és területléptékbeli differenciáktól mentes és egyszerűsített) adathalmazt indikátoronként térképen ábrázoltuk.

Mivel a 15 mutató az újraskálázás után egymással alacsony korrelációs értékeket mutatott, ezért független változóknak tekinthetők: ez lehetővé tette szuperponálásukat. Csupán az analfabetizmus és a halálozás, az analfabetizmus és agrársűrűség, valamint – némi meglepetésre – az analfabetizmus és ipari lakosság aránya mutatott 0,5 feletti korrelációt – ez utóbbi arra utal, hogy *a szakképzett munkaerő szerepe jóval kisebb volt az térség iparosításában*. Szintén viszonylag *erős volt a halálozás és agrárlakosság aránya között kapcsolat* (preindusztriális térségek), s az ipari és agrárlakosság aránya közötti kapcsolat is 0,5 felett volt, ami arra utal, hogy az iparosodás nem feltétlenül járt együtt az agrárszféra szerepének csökkenésével, és magyarázza az analfabetizmus és ipari lakosság aránya közötti kapcsolatot is.

A fenti mutatókat előbb csoportosítottuk, azért, hogy a (feltételezésünk szerint) perzisztensebb demográfiai és a gyorsabb változást mutató gazdasági jellegű indikátorokat elkülönítsük, majd kartogramjaikból fedvényeket (metszeteket) készítettünk (mintegy 4000 területi entitás keletkezett), aggregálva a korábban újraskálázott értékeket. A kimeneti térképen felvett kumulatív érték a fejlettség fokára utalt (*31–32. ábra*). A *demográfiai* helyzetet a születések, halálozások, a csecsemőhalandóság, továbbá a népsűrűség és népességnövekedés kombinált mutatójából képzett aggregált index reprezentálta. Köztes-Európában a lengyel térség mutatta a legkedvezőbb képet (alacsony halálozási, közepes születési arány). A Balkánon a hasonlóan pozitív értékek viszont rosszabb egyéb mutatókkal párosultak. Markáns differencia (mélypont) volt mérhető a régi galíciai határon és az új lengyel–román, ill. lengyel–szovjet határon is Köztes-Európához képest.

7. táblázat. A diszkriminancia-analízis eredménye a 7 csoport esetében (15 változó, 2400 eset)

Eredeti (db)	Predikált csoport							Total
	1	2	4	5	6	7	8	
1 (%)	***97,4***	*,2*	*2,4*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	543
2	*6,8*	***78,5***	*0,0*	*9,9*	*0,0*	*3,4*	*1,4*	354
4	*1,9*	*1,0*	***97,1***	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	313
5	*,0*	*7,9*	*0,8*	***86,5***	*0,0*	*1,6*	*1,6*	252
6	*1,8*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	***90,9***	*7,3*	*0,0*	55
7	*0,0*	*0,0*	*,0*	*0,0*	*0,6*	***99,0***	*0,0*	706
8	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	***100,0***	149

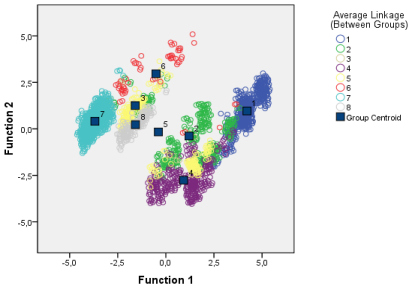

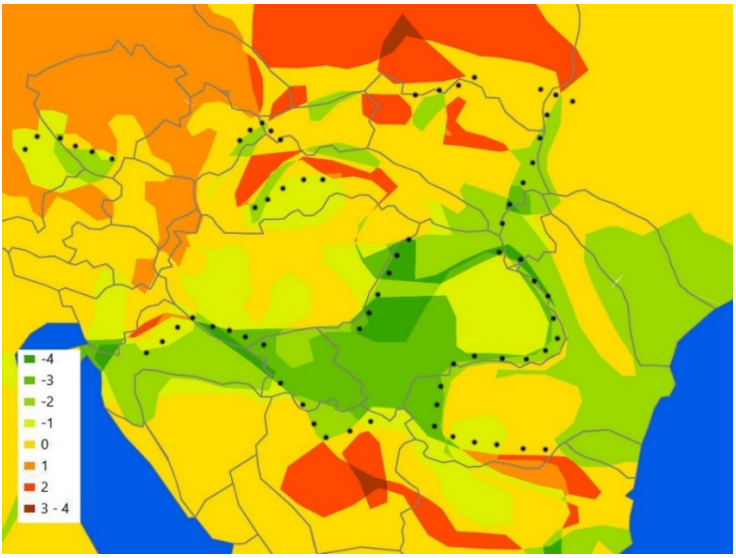

31. ábra. Közép-Európa regionális fejlettségi különbségei 1930-ban és kapcsolatuk az 1920-as határokkal a demográfiai helyzetet reprezentáló mutatók alapján

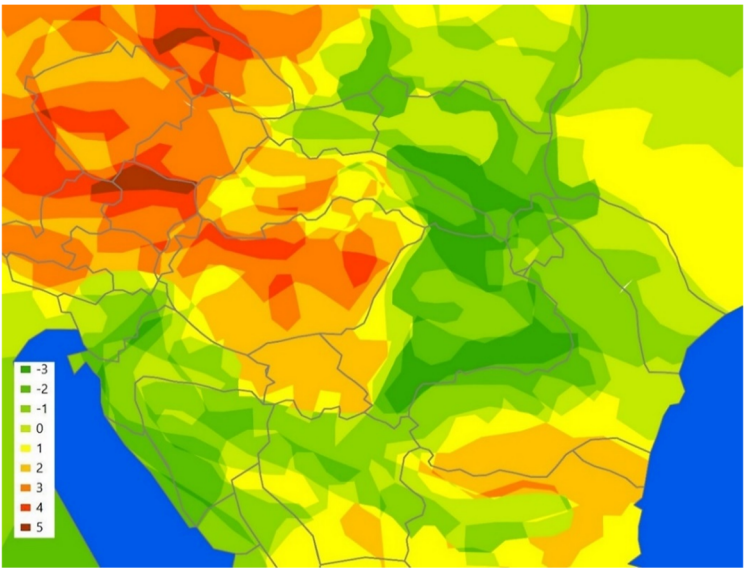

32. ábra. Közép-Európa regionális fejlettségi különbségei 1930-ban és kapcsolatuk az 1920-as határokkal az agrárium fejlettségét reprezentáló mutatók alapján

A *modernizációs* jelenségeket tömörítő aggregált térkép az ipari, a kereskedelmi foglalkoztatottak aránya mellett a vasúti elérhetőséget, a csecsemőhalálozást (egészségügy) és az analfabetizmust tartalmazta. Látványosan zuhant a fejlettségi index Nagyváradon, Kolozsváron (továbbá Lembergen) túl. A legrosszabb értékek a Kárpátok mentén, az Erdélyi-szigethegységben és Moldva és Besszarábia határánál jelentkeztek. Magyarország a tőle gyengébb kumulatív mutatóval rendelkező lengyel térségekkel (a „visegrádi országok") együtt széles átmeneti sávot mutatva markánsan elkülönült mind a német, mind az ukrán-belorusz-moldáv régióktól. Összességében a térkép a konvencionális képzetet erősíti Európa három történeti régióját illetően (SZŰCS 1981), hiszen a „visegrádi" országok elkülönülnek környezetüktől (a cseh részeket kivéve).

A változócsoportonkénti vizsgálat után pedig az *összes változó* felhasználásával állítottunk elő egy értékek szerint kumulált összefoglaló térképet (*33. ábra*). Itt az értékek +11 és -11 között szórtak (az elvi lehetőség +15 és -15 volt). A *tágabb intervallum ellenére a törésvonalak nem lettek sem markánsabbak, s nem is voltak azonosak a résztérképeken szereplőkkel, ami arra utal, hogy létezett regionális specifikáció*: a térségek a gazdasági és társadalmi viszonyok eltérő aspektusaiból mutattak előrehaladást, s ez részben kioltotta a különbségeket. Egyértelmű regionális határként funkcionált *a Kárpátok (de a keleti új magyar határ is), valamint a római katolikus–görög katolikus / ortodox (lengyel–ukrán) vallás elterjedésével illetve a Curzon-vonal futásával hasonlóságot mutató lengyelországi belső törésvonal is*. Az 1921-es lengyel–szovjet határon túl pedig még fejletlenebb területek húzódtak. Besszarábia 1930-ban már elkülönül mind az ukrán, mind a román régióktól, Galíciát pedig Lemberg kisugárzása tartotta fenn (erre vonatkozóan érdemes megjegyezni, hogy hasonló funkciót sem Bukarest, sem Kijev, sem pedig Belgrád nem tudott betölteni a térkép tanúsága szerint). Összességében a kartogram képe alapján *igazolható Köztes-Európa átmenetisége*. A *legfejletlenebb, periferikus területek legalább olyan gyakorisággal fordulnak elő az új határokon (Besszarábia, Bukovina, Érmellék), mint a régieken (Kárpátok, Galícia)*. Ez utóbbiak tehát perzisztensnek tekinthető törésvonalak, az új határok pedig vagy perifierizálták az új peremvidékeket, vagy a határokat eleve ilyen régiókon át húzták

meg (ez a vizsgálat alapján nem dönthető el). A posztszovjet térség nyugati irányú regionális kötődéseit illetően elmondható, hogy a Besszarábia és Galícia mentén 1930-ban található törésvonal miatt *a déli területek markánsan elváltak a kelet-közép-európai (visegrádi) térségtől*. Ezzel szemben az új lengyel állam területein nem ilyen egyértelmű a helyzet: kelet felé széles zónában az átmenetiség volt a jellemző, míg markáns fejlettségbeli különbség az új lengyel államon belül inkább a mai belarusz és lengyel határ vidékén volt megfigyelhető (megfelelve az 1897-es állapotnak). Nyugat-Lengyelország viszonylagos fejlettsége miatt Németország nem különült el élesen a lengyel régiótól a nagy gazdasági világválság idején (kevésbé markáns a differencia, mint a magyar-osztrák határon). Az új lengyel állam belső törésvonalát az 1945-ös határváltozások számolják majd fel. Összességében a posztszovjet térség belső fejlettségi viszonyai nem változtak jelentősen 1897 óta (bár a nyugat-ukrán területek kétségtelenül jobb mutatókkal rendelkeztek, mint a belarusz régió), és SZŰCS (1981) *koncepciója Európa három történeti régiójáról is igazolást nyert térképeinken: a visegrádi országok fejlettségi szintjük alapján átmenetiséget képviseltek Nyugat- és Kelet-Európa között*. A fentiekből szintén következik, hogy a PÁNDI (1997) által újra köztudatba hozott Köztes-Európa, mint fogalom nemcsak kulturálisan, de fejlettsége alapján sem volt egységes.

A 15 mutató relatív függetlensége lehetővé tette klaszteranalízis során történő felhasználásukat. A cél most is (miként az 1897-es vizsgálatban is) a hasonló jellegzetességeket mutató területek lehatárolása volt (*34. ábra*). Ezek továbbra sem feltétlenül azonosak a fejlettségi régiókkal. Hét klaszter esetében[25] a következő kép rajzolódott ki: az *egykor Orosz Birodalomhoz tartozó Kongresszusi Lengyelország területe élesen elkülönült Galíciától és a posztszovjet*

[25] A vizsgálat során a klaszterek számát 5 és 25 között állítottuk be. Ezen túl az optimális klaszterszám kiválasztásában a *diszkriminancia-analízis* segített. Azokat a klasztereket megszüntettük, összevontuk, melyek esetében az egyes esetek visszaosztályzása kis arányban volt sikeres. 7 klaszter képzése esetében pl. minden egyes csoportban 90% feletti volt a besorolás sikeressége, míg 15 vagy 22 klaszter esetében több csoportnál is 30–40% volt mérhető. Különösen erős volt a fragmentálódás a Kárpátok láncainál, ami egyrészt arra utal, hogy itt nagyobb a lehetősége egyedi *niche*-ek kialakulásának, másrészt, mivel itt a törésvonal-sűrűség is nagyobb volt, az illesztési-interpolálási hibák is szerepet kaphattak a fragmentációban. Így a nagy klaszterszámmal kísérletező beállításokat elvetettük.

területektől, míg ez utóbbiak egy csoportba kerültek. A kontrollként alkalmazott diszkriminancia-analízis alapján a visszaosztályzás sikeressége hiába volt 90% felett (egyébként minden csoportban 80% felett volt), Románia és az SZHSZ Királyság területe is e klaszterbe került besorolásra, ami arra utal, hogy *a posztszovjet térség 1930-as jellemzői Európa más (fejletlen) területeivel is rokoníthatók*. A 4. klaszter (lengyel régiók) a 2. (alföldi) klaszterrel átfed, ami arra utal, hogy nem olyan markáns sajátosságokkal bíró régió volt és hogy *közelebb állt a köztes-európai jelleghez, mint a volt orosz birodalmi területekéhez* (*7. táblázat*).

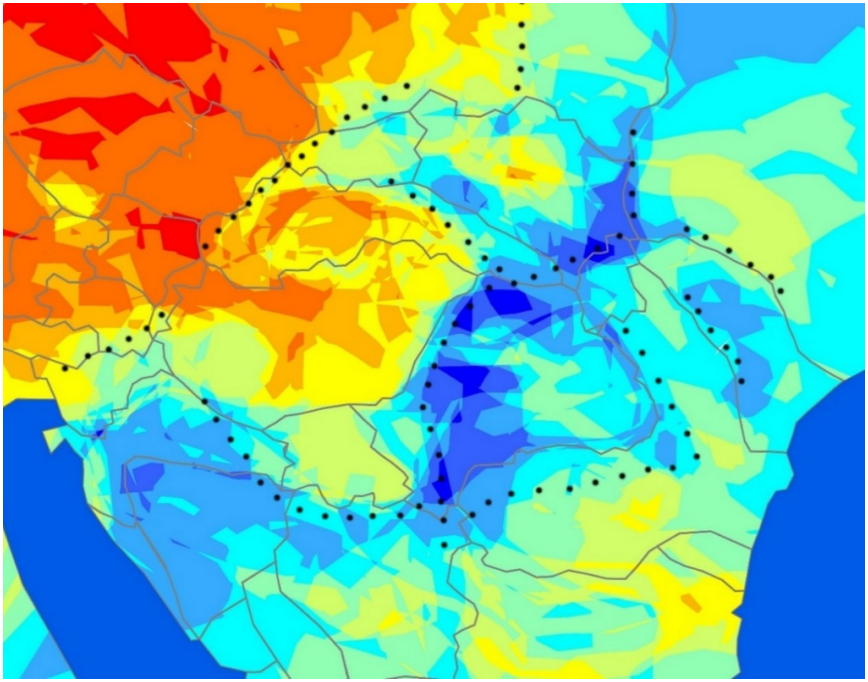

33. ábra. Közép-Európa regionális fejlettségi különbségei 1930-ban és kapcsolatuk az 1920-as határokkal az összes mutató alapján

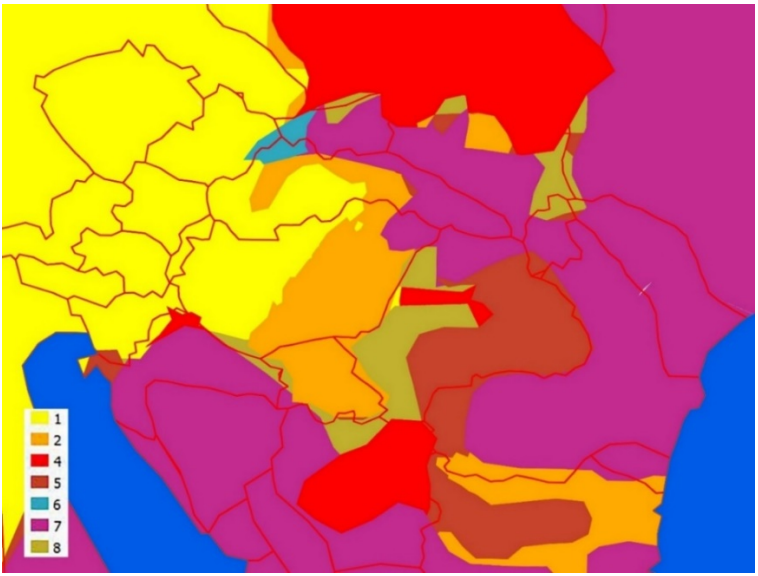

34. ábra. Hasonlósági régiók Köztes-Európában 15 változó alapján (7 klaszter)

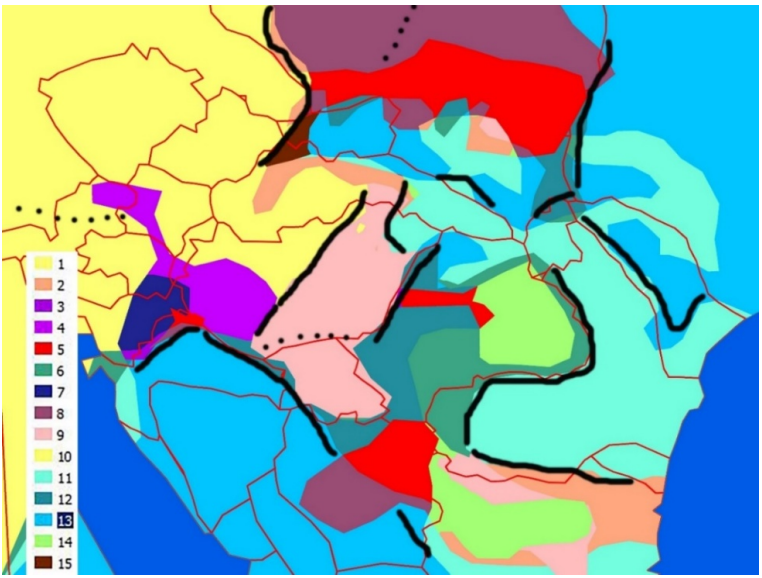

35. ábra. Formális (hasonlósági) régiók Köztes-Európában 15 indikátor alapján (12 klaszter). A félkövér vonalak a stabil régióhatárokat mutatják 7–15–22 klaszter esetében, a szaggatott a klaszterszám növekedése (22) esetében bekövetkező további fragmentálódást

Ha 15-re növeltük a predikatív csoportok számát, akkor az eddig homogén Galícia és a Kárpátok jóval mozaikosabbá vált, de Dél-Lengyelország (Osztrák-Galícia északi része) is elkülönült az egykor orosz uralom alatt álló lengyel területektől. A fragmentálódás eredményeként Besszarábia is elkülönült és inkább hasonlított az ukrán körzetekre, míg Transzdnyisztria a Regátra. Lemberg/Lvov térsége is elkülönült a környezetétől. Belorussziát és Ukrajna nagy részét viszont továbbra is azonos klaszterbe sorolta a szoftver (13), és a lengyel klaszterrel alkotott határai is stabilak maradtak. Megjegyzendő, hogy a 13. klaszterbe tartozik területileg az SZHSZ Királyság is, tehát Kelet-Európa társadalmi–demográfiai jellemzői voltak nem egyediek a kontinensen. Ugyanígy a lengyel magterületnek Szerbiában van „párja". A klaszterszám növelésével a *posztszovjet térségben a legstabilabb határ továbbra is a lengyel és a belarusz–ukrán zóna között húzódott*. A diszkriminancia-analízis eredménye szerint a *lengyel területek* (pontosabban a 8. klaszter) *visszaosztályzása volt a legbizonytalanabb, a legkevésbé homogén területi entitásnak ezek tekinthetők*.[26]

Ezt követően tipizáltuk a hasonlósági régiókat (*8. táblázat*). Megvizsgáltuk, hogy milyen sajátosságokat mutatnak a többi csoporthoz képest az indikátorok átlagértékei és szórása alapján (melyek az egyes régióképző mutatók), majd pedig az átlagértékek aggregálásával megkíséreltük a hasonlósági régiók fejlettségi szintjének megadását, a posztszovjet térség 1930-as fejlettségi állapotának összevetését Európa más történeti régióival.

8. táblázat. A 15 mutató klaszterenkénti (területtel nem súlyozott) átlagértékei és szórása 15 klaszteres beállítás mellett, összevetve a teljes területre jellemző értékekkel

[26] *A* poligon-entitások 50%-a a 9. klaszterbe – Alföld, vagy a 11. klaszterbe – galíciai és román területek – került besorolásra: ez arra utal, hogy dél és nyugat felé az átmenetiség, kelet felé viszont az 1897-ben is létező törésvonal jellemzi ezt a zónát.

Formális régiók		analfabetizmus	csecsemő-halálozás	vasúti elérhetőség	gabona-többlet	halálozási arányszám	hús-többlet	ipari fogl.	közszolg. aránya	legelő jövedelme	népesség-növekedés	agrárfogl. aránya	agrár nép-sűrűség	rét jövedelme
1. Német	Mean	0,88	0,23	0,47	0,03	1	0,43	0,79	1	0,06	-0,25	0,4	0,9	0,61
	Std.Dev.	0,325	0,764	0,5	0,783	0	0,496	0,407	0	0,233	0,548	0,49	0,4	0,488
2. Felvidék és É-Bulgária	Mean	0,16	-0,45	0,31	-0,03	1	0,28	0,14	1	0,19	-0,07	-0,47	1	0,26
	Std.Dev.	0,724	0,499	0,463	0,699	0	0,448	0,658	0	0,397	0,495	0,5	0	0,44
3. Dél-Dunántúl	Mean	0,87	0,19	0,4	0,44	1	0,94	0,44	-1	0	-0,61	-0,18	0,78	0,39
	Std.Dev.	0,338	0,761	0,492	0,592	0	0,239	0,519	0	0	0,505	0,687	0,416	0,49
5. Galícia-Lengyel határvidék	Mean	-0,61	0,05	0,67	0,24	1	0,45	-0,42	-1	0,05	-0,07	-0,92	-0,66	0,06
	Std.Dev.	0,525	0,607	0,471	0,586	0	0,499	0,645	0	0,215	0,593	0,28	0,737	0,239
6. Dél-Erdély	Mean	-0,57	-0,37	0,24	-0,62	-1	0,19	-0,15	1	0,13	-0,69	-0,87	-0,54	0,19
	Std.Dev.	0,575	0,485	0,431	0,604	0	0,393	0,787	0	0,333	0,478	0,333	0,72	0,393
7. Szlovénia	Mean	1	0,29	0,39	-0,83	1	0,22	0,41	-1	0,07	-0,41	-0,05	-1	0,54
	Std.Dev.	0	0,461	0,494	0,381	0	0,419	0,499	0	0,264	0,499	0,218	0	0,505
8. Lengyelország Közép-Szerbia	Mean	-0,54	0,23	0,65	0,01	1	0,71	-0,34	-1	0,15	-0,04	-0,89	-0,21	0,13
	Std.Dev.	0,513	0,573	0,479	0,623	0	0,456	0,677	0	0,357	0,479	0,312	0,843	0,336
9. Alföld, Vajdaság	Mean	-0,2	-0,17	0,36	0,71	0,41	0,73	-0,14	1	0,2	-0,39	-0,78	0,95	0,01
	Std.Dev.	0,53	0,378	0,482	0,455	0,916	0,443	0,617	0	0,398	0,535	0,419	0,213	0,077
11. Románia, Dél-Bulgária, Ruténföld	Mean	-0,61	-0,51	0,39	-0,55	-1	0,36	-0,35	1	0,17	-0,1	-0,99	-0,05	0,17
	Std.Dev.	0,488	0,506	0,489	0,66	0	0,482	0,674	0	0,373	0,525	0,106	0,922	0,376
12. Partium, Galicia K-i határa	Mean	-0,52	-0,42	0,46	0,1	-1	0,35	-0,17	-1	0,02	-0,55	-0,98	-0,11	0,12
	Std.Dev.	0,501	0,496	0,5	0,645	0	0,478	0,672	0	0,141	0,64	0,141	0,969	0,327
13. Nyugat-Balkán, Szovjetunió	Mean	-0,65	-0,33	0,4	-0,43	-1	0,5	-0,58	-1	0,26	-0,31	-1	-0,12	0,2
	Std.Dev.	0,477	0,612	0,491	0,668	0	0,501	0,574	0	0,442	0,526	0	0,896	0,404
14. Erdélyi-medence, Balkán-hg.	Mean	-0,75	0,03	0,39	-0,17	1	0,57	-0,45	1	0,39	-0,65	-1	-0,81	0,22
	Std.Dev.	0,434	0,517	0,489	0,705	0	0,498	0,645	0	0,489	0,404	0	0,396	0,416
15. Osztrák-Szilézia	Mean	0	-0,51	0,26	-1	-0,71	0	0,63	-1	0,6	0,4	0,49	1	0,94
	Std.Dev.	0	0,507	0,443	0	0,71	0	0,49	0	0,497	0,203	0,507	0	0,236
Total	**Mean**	**-0,15**	**-0,16**	**0,43**	**-0,14**	**0,07**	**0,45**	**-0,05**	**0,15**	**0,16**	**-0,28**	**-0,6**	**0,16**	**0,26**

A sötét háttérrel jelölt adatok átlag feletti értékeket reprezentálnak, a világos háttérrel kiemeltek átlag alattiakat. Az első oszlopban a színkombináció a területi entitások fejlettségi viszonyaira utal, a vizsgálati terület átlagához képest.

A 15 klaszteres vizsgálat esetében a térségben 5 régió mutatott jobb értéket az átlagtól (a német területek, az Alföld, Graz és Dél-Dunántúl, valamint Lemberg, Felvidék, Észak-Bulgária), s a lengyel területek mutattak még átlaghoz közeli értéket. A szovjet területek 7 átlag alatti mutatóval rendelkeztek, egyedül a születési arányszám mutatott kedvező értéket. Ezzel szemben a lengyel területek 5 jó mutatóval (csecsemőhalandóság, elérhetőség, hústöbblet, halálozás és születési arányszám) is rendelkeztek a 4 átlag alatti mellett. Mint látható, a kedvező mutatók zömmel demográfiaiak s nem gazdasági jellegűek. Dél-Lengyelország a jó elérhetőség és a kedvező halálozási mutató mellett 6 negatív mutatóval bírt. A régióképző sajátosságok a *8. táblázat* alapján azonosíthatók. Mint látható, sokszor inkább az átlag alatti és feletti értéket mutató indikátorok száma alapján lehet különbséget tenni, mint sajátos-egyedi „mintázatuk" révén (pl. Galíciában és a Nyugat-Balkánon, Dél-Erdélyben, a Szovjetunióban – 6. és 12–13. klaszter – alig van „pozitív" indikátor, jószerivel ezek feltűnése tekinthető „régióképzőnek").

Mivel az 1897-ben meglévő évszázados múltra visszatekintő törésvonalak 1930-ra sem halványultak el, nem meglepő, hogy a szovjet területfejlesztési gyakorlat az 1945 utáni újjáépítést követően (pedig a világháború sok helyütt gazdasági és demográfiai 'tabula rasa'-t csinált) sem tudta eltüntetni ennek nyomait. Különösen, hogy bizonyos térségekben (Nyugat-Ukrajnában például) maga is hozzájárult ennek fenntartásához. (Ezzel szemben a Baltikumban az oroszajkú lakosság dinamikus megtelepedése, Belaruszban pedig az állami kultúrpolitika a korábbi regionális differenciák nivellálása irányába hatott).

6. Területi differenciák 1945 után

A szovjet rendszer bizonyos értelemben véve utópisztikus és teleologikus/messianisztikus küldetéstudattól vezérelt volt. A világtörténetet termelési formációk egymás utániságaként felfogó ideológusaik szerint a proletárdiktatúra a legfejlettebb gazdasági-társadalmi formáció, mely eltörli a kizsákmányolás minden formáját, lebontja a korábbi struktúrákat, megvalósítva a teljes egyenlőséget, (mely nem utolsósorban modernizációt is eredményez) és így véget ér a történelem[27]. Nem meglepő módon a "földi Paradicsomot" hirdető kommunizmus elutasította a keresztény egyházakat, hiszen ideológiai szempontból riválisok voltak. A célok realizálásához a kommunizmus szerint egy erős államon és egy tudatos eliten keresztül vezet az út – tehát a teljes szabadság központosított diktatúrán keresztül valósítható meg, amely ráadásul aszimmetrikus hierarchiát eredményez, hiszen a felülről jövő utasítások dominálnak a polgári önszerveződés, illetve a hierarchia alsó szintjéről jövő visszacsatolásokkal szemben. A cél és eszköz közötti dichotómia kezdettől magában hordozta a rendszer majdani torzulásait.

A rendszer gazdaságpolitikáját a központi tervezés és az erőltetett iparosítás (ennek eredményeként a fokozott migráció és urbanizáció) jellemezte. A szovjet rendszer abból indult ki, hogy a gazdasági viszonyok határozzák meg a társadalmi felépítményt. Ez azt is jelentette, hogy a proletárdiktatúra fenntartásához gazdasági szerkezetváltás szükséges (Oroszország nem volt ipari állam, tehát ideológiailag sem volt megfelelő terep a világforradalomhoz, így valójában a kommunizmus társadalmi bázisa is szűk volt. Azaz, egyfelől szükséges volt a foglalkozási átrétegzőség erőltetése az iparba, (s az iparfejlesztést a nemzetközi politikai közeg ellenségessége miatt az autarch gazdaság kiépítésének szükségességével is indokolni tudták), másfelől szükség volt a rendszer népszerűsítésre (korenyizácija). Ezért (és az eredendő

[27] Fukuyama a polgári demokráciák elterjedése kapcsán éppen ezt parafrazeálta.

tőkehiány miatt) a rendszert a termelés fokozása mellett a nem termelő szektor elhanyagolása jellemezte. Ez párhuzamosan a fogyasztás (a beruházásoknak csak 6%-át kapta a tercier szektor 1930 körül) és a bérköltségek minimalizálásával járt, hiszen az erőltetett fejlődéshez a megtermelt javak minél nagyobb hányadának visszaforgatására volt szükség. Így pl. az első ötéves terv során a reálbérek évi 6%-kal estek a termelési eredmények javulása ellenére. A világgazdasági válság során ez fokozódott, hiszen a munkaerőre szükség volt, ezért a teljes foglalkoztatás mellett a termékek egységárainak zuhanását csak a munkabérek csökkentésével lehetett ellensúlyozni (igaz ezt Európában másutt is alkalmazták). Az egyenlőség nevében a fizikai és szellemi munkát végzők bérkülönbségének eliminálását az utóbbiak bérének elértéktelenítésével, nem a fizikai munkások bérfejlesztésével oldották meg. Ez majd csak az 1960-as években változik meg, mikor a perifériákra áramlást bérkedvezményekkel kívánták ösztönözni. 1940 előtt az átnevelő táborokban dolgozó 1,5 milliós munkaerő szintén költségmegtakarítást jelentett az iparosításhoz, miközben az ellenzék feletti kontroll is biztosított volt. Így volt lehetséges, hogy a Szovjetunió csökkentse lemaradását Nyugat-Európához képest a GDP/fő tekintetében, a makrogazdasági mutatók javulásának azonban nagy társadalmi ára volt.

A centralizált gazdasági tervezéshez a kezdetekben az első világháborús Németország hadigazdaságát tekintették mintaként (Goelro, Goszplan), amit 1926 után a tervgazdálkodás váltott fel. 1928-ra a változásoknak köszönhetően a magánszektor 18%-ra zsugorodott az ipari termelésben, a módos parasztok aránya 38%-ról 13%-ra esett, de a gabonatermelés 90%-át még mindig magángazdaságok adták. A világgazdasági válság hatására agrárexport-kényszerrel[28] szembenéző állam a magánparasztság feletti állami kontroll fokozásával és túlexporttal

[28] Látszólagos elzárkózása ellenére a Szovjetunió kereskedelme jelentős volt, mert szüksége volt az általa még meg nem termelt eszközök behozatalára, illetve a modernizációhoz a tőkére.

reagált, melynek következményeként Ukrajnában milliók haltak éhen, a kisparaszti tulajdont pedig felváltotta az állami nagybirtok. Így 1940-re az agráriumban a magángazdaság részesedése 27%-ra esett (1960-ra 15% volt). Az átalakításra ítélt mezőgazdaság még 1954-ben is foglalkoztatottak 50%-át adta, de csak a beruházások 11%-át kapta (POCKNEY 1991), s az extenzivitás jellemezte a modernizációs törekvéseit (szűzföld program vs. gépesítés). Ez csak 1970-re fordult meg, mikor az agrárium már a fejlesztések 20%-át kapta, de ekkor már csak a keresők 20%-a dolgozott e szektorban. Ez azonban nem oldotta meg a szovjet mezőgazdaság problémáit – 1970 után az állam élelmiszerekből nem volt önellátó.

Az iparfejlesztés is kétarcú volt. A tercier és agrárszektro relatív elhanyagoltsága mellett a tőkeberuházások (az átrétegződést és átstrukturálódást elősegítendő) közel 30%-a a nehéziparban összpontosult a 30-as években. Noha a rendszer autarchiát hirdetett, a fejlesztések jelentős része külföldi segítséggel (először az Európában 1920 után izolálódó versaillesi Németország, majd a 2. világháború után Olaszország, sőt az USA) ment végbe (a hadiipart leszámítva), az ipari dolgozók aránya pedig 1980-ra 40%-ra emelkedett az 1920-as 3%-ról (KRAJKÓ, 1987), miközben az állam részesedése a világ ipari termeléséből 3%-ról 40%-ra nőtt. Egy relatív tőkehiányban szenvedő ország esetében a szektorok közötti preferencia (pl. energetika) nem meglepő, de a Szovjetunióban minden végletes formában valósult meg: az erőltetett iparosítás hatására a városi népesség évi 6,5%-os emelkedést mutatott 1924-1940 között, miközben Angliában ugyanez a folyamat 100 év alatt zajlott le és 1776-1871 között évi 2,4%-os ütemet mutatott (GYURIS 2018). A gyors urbanizáció infrastrukturális fejlesztéseket igényelt volna, de ez hátráltatta volna az ipar további fejlődését, ezért csak a legszükségesebbekre szorítkoztak. A mennyiségi szemlélet (tervszámok elérése) a termelés és életszínvonal tekintetében ezért a minőség rovására valósult meg, a termékek éketciklusának rövidülése pedig az újratemelési ciklust gyorsította, végeredményben látszat-GDP növekedést produkálva (ez egyébként a kapitalista gazdaságokban is

előforduló jelenség). Bár a vidékhez képest a városi létminőség még így is markáns differenciát eredményezett (1993-ban a városi lakások 80%-a rendelkezett vezetéskes ivóvízzel, szennyvíz-elvezetéssel és központi fűtéssel, miközben a falvakban ez 30% alatt volt, BRADE – SCHULZE 1997, GYURIS 2018), ami jelentős vonzerőt jelentett (és az elvándorlás miatt a mezőgazdaság gépesítését igényelte hosszú távon - a kolhozosítás során bevezetett nagytáblás művelés miatt is). A regionális politika 1960 után a szélsőséges mintázatok kialakulásának elkerülése érdekében a középvárosokra kívánt fókuszálni, de ez sem oldotta a falu-város dichitómiát, amit tovább tetéztek a regionális egyenlőtlenségek: 1921-ben a keleti perifériák a termelés 3,5%-át és a népesség 14,4%-át adták. A térszerkezet átalakulásához kényszer vezetett: a második világháború váltotta ki, mikor a 1300 üzemet telepítettek át az Urálon túlra, további 2000-et hoztak létre, így a fejlesztések 40%-a immár az Urálon túl realizálódott (GYURIS 2018). A hidegháború idején a hadiipari fejlesztések zöme ugyancsak Belső-Ázsia "zárt városaiban" történt. Összességében azonban termelés koncentráltságának csökkenése, a vidéki termelési volumen növekedése ellenére a regionális gazdasági fejlettség különbségei nem csökkentek a centrum és periféria között, amelynek okaként részben éppen a központi tervezés módja tehető felelőssé, mely negligálta az alacsonyabb hierarchiaszintek visszacsatolásait.

Annak ellenére, hogy hatalmas méretei és nyersanyagkincse elméletileg lehetővé tette volna, világgazdasági tendenciák nem maradtak hatás nélkül a Szovjetunióban sem: az 1973-as olajár-emelkedés hatására Nyugat egyre kevésbé fejlesztette energia- és nyersanyagigényes iparágait és gazdasági átstruktúrálódás indult be. Az olaj árának emelkedése és a struktúraváltás kedvezőtlenül hatott a szovjet késztermékexportra, ezért a Szovjetunió egyre inkább átállt az nyersanyagexportra. 1980-ra exportja felét már energiahordozók és villamosenergia tették ki (1990 után Oroszország exportjának felét az gáz- és olajszektor adja még mindig), miközben 1981-ben az olaj világpiaci ára viszont esni kezdett, így a Szovjetunió a kényszerexport

pályájára lépett.[29] A nagy mezőgazdasági fejlesztések ellenére 1970 után a Szovjetunió tartósan élelmiszerimportőrré vált (előrevetítve a ma tapasztalható környezeti károkat Turkesztánban), ami felemésztette az olajbevételek egy részét. Az USA 1980-as években indult fegyverkezési versenyével az állam már nem tudott lépést tartani (a katonai kiadások költségvetése 17-20%-ára rúgtak így is), a hitelfelvételekre kényszerülő állam összeomlott. Az utódállam Oroszországban 1990 után az egy főre jutó GDP reálértéken a korábbi harmadára esett vissza (az államadósság így elérte az éves GDP szintjét), s a korábbi szintet 2005-ig nem haladta meg (az ezt követő GDP növekedés hatására az államadósság a GDP 17%-ára esett vissza 2017-re: GYURIS 2018).

A szovjet éra alatt kifejlődő (és nemcsak a Szovjetunióra, de az egész keleti blokkra jellemző) "homo sovieticus" éles ellentétben állt a propaganda által hirdetett embereszménnyel. A látszólagos autonómiák ellenére a hierarchizáltság dominanciája miatt éppen a társadalmi beágyazottság, kapcsolatok hiánya, a stabil öntudat nélküliség, az autonóm gondolkodás hiánya jellemezte a neofiták (túl)buzgalma mellett. A személytelen központi politikai intézmények iránti bizalmatlanság ellenére az állampolgár minden problémájára a központtól várt megoldást, a rendszer ugyanis a kezdeményező- és vállallkozókészség csíráját is kiirtotta az egyénből, amely aztán nem is tudott reagálni a kommunizmus összeomlása utáni helyzetre. Ez nem feltétlenül szovjet sajátosság, hanem inkább a túlszabályzott, hierarchikus, centralizált és "dehumanizált" rendszerek sajátossága, mely nem kinál alternatív adaptálódási lehetőségeket, miközben kitermel egy jelentős konformista és irányítható embertömeget. (Ebben a tekintetben a jobbágyi rendszer, ill. minden polgári demokráciát, a "szabadság kis köreit" korlátozó rendszer hasonlít).

[29] A szovejt gáz- és olajexport $270 milliárd dollár volt 1980–1981-ben, míg 1986-ban és később $100 milliárd alá esett (Carnegie) konstans termelés és export mellett.

Hogyan alakultak a regionális különbségek a Szovjetunió szétesése után a posztszovjet térségben? A nyilvánvaló konfliktuszónákon túl milyen területi egyenlőtlenségek figyelhetők meg, s ezek mennyire egyeznek meg az 1897-ben kimutatott törésvonalakkal? Továbbélésük vizsgálatához az 1979-es és 2010-es ukrán és belorusz népszámlálási adatokból nyertünk számos indikátort (*9. táblázat*). A vizsgálati terület Belarusz és Ukrajna mellett a szomszédos oroszországi régiókra (Brjanszk) is kiterjedt. Először, mint eddig is, az egyes változók által mintázatokat tártuk fel (*36–40. ábra*). A térségben az urbanizáció és a rurali-záció térszínei jól elkülönültek: az előbbi Nyugat-Ukrajnában és Nyugat-Belaruszban a lengyel–litván határ mentén dominált, az utóbbi az egykori Galícia (ma Nyugat-Ukrajna), Dél- és Kelet Ukrajna, valamint az Orosz-országhoz tartozó területeken volt meghatározó. Az elöregedés északon volt megfigyelhető, az öregségi index kifejezetten alacsony volt Galíciában és Délnyugat-Ukrajnában. A természetes szaporulat is Nyugat- és Délnyugat-Ukrajnában volt magas, továbbá a Pripjaty térségében. Az itteni demográfiai többletet a migrációs ráta sem tudta kompenzálni (a Pripjaty kivételével) az elvándorlás ugyanis az északi területekre volt jellemző, Nyugat-Ukrajnában a vándorlási egyenleg kiegyenlített volt. Népességnövekedés összességében Nyugat-Ukrajnát és a bevándorlás révén a Krím környezetét, valamint Orosz-Ukrajnát jellemezte a városi magterületek mellett. Ukrajnában a havi bérek eloszlása, a törvénytelen cselekedetek gyakorisága, vagy az exportból való részesedés hasonló mintázatot mutatott a nyelvi-politikai-természet-földrajzi képhez (*41. ábra*), míg más mutatók, mint a várható élettartalom, foglalkoztatottság, halálozási ráta nem voltak kapcsolatba hozható ezekkel. A népességnövekedés területi mintázata inkább egy kelet-nyugat irányú lejtőt mutatott (ahol keleten a népességcsökkenés jellemző), mintsem egy éles törésvonalat (szemben pl. a jövedelmi mintázattal). A korábbihoz képest egyes tendenciák egyenesen megfordultak, így Kelet-Ukrajnában magasabb volt a jövedelem 2000 után, mint nyugaton, mely strukturális krízisbe került – de maga a törésvonal tovább élt. Belorussziában a regionális mintázat még kevésbé nyomozható: a népességnövekedés, a születési ráta és az öregedési index alakulása és a korábbi (1920–1939) lengyel–szovjet határ futása között

párhuzam húzható, de a nem demográfiai mutatók nem mutatták eme területi megosztottságot: más mintázat vagy mozaikosság jellemezte őket.

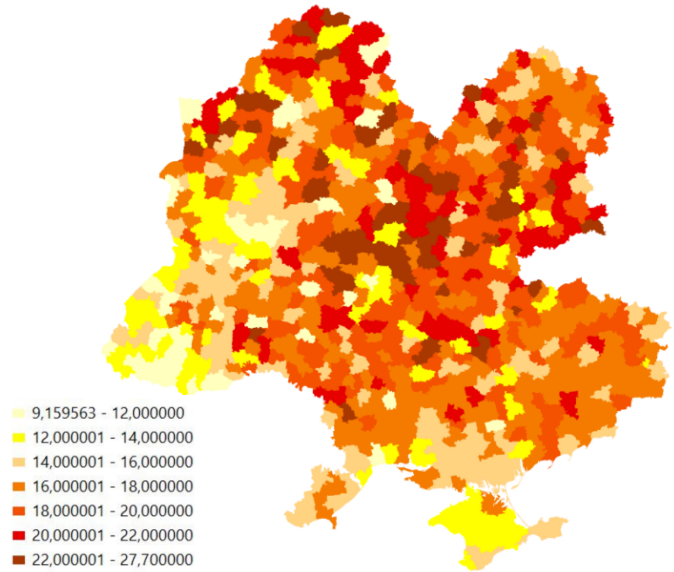

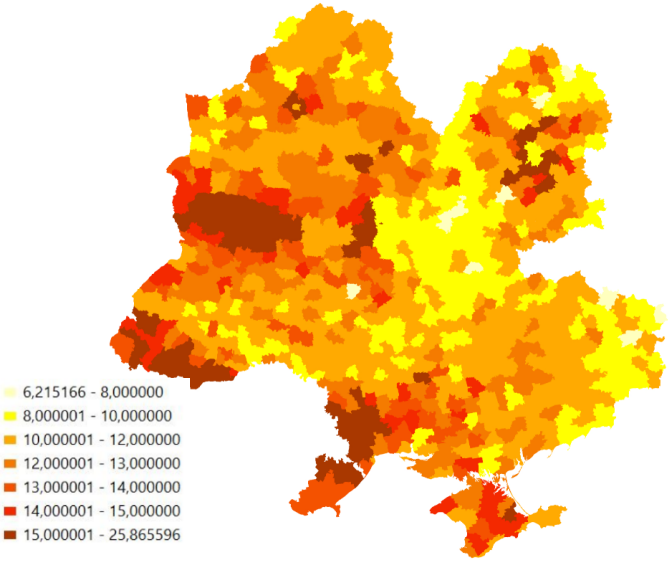

36. ábra. A halálozási ráta (ezrelékben) differenciái a vizsgált térségben 2000 után
A születési arányszám differenciái a vizsgált térségben 2000 után

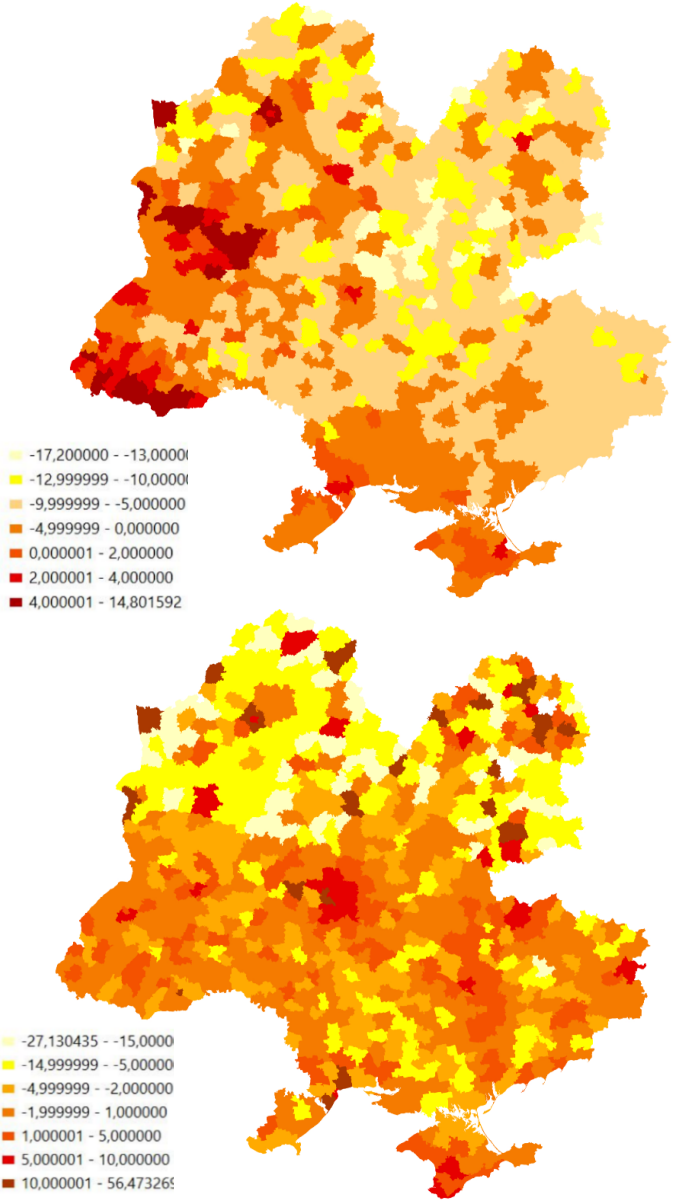

37. ábra. A természetes szaporulat mintázata a térségben 2000 után
A migrációs ráta rajononkénti differenciái 2000 után

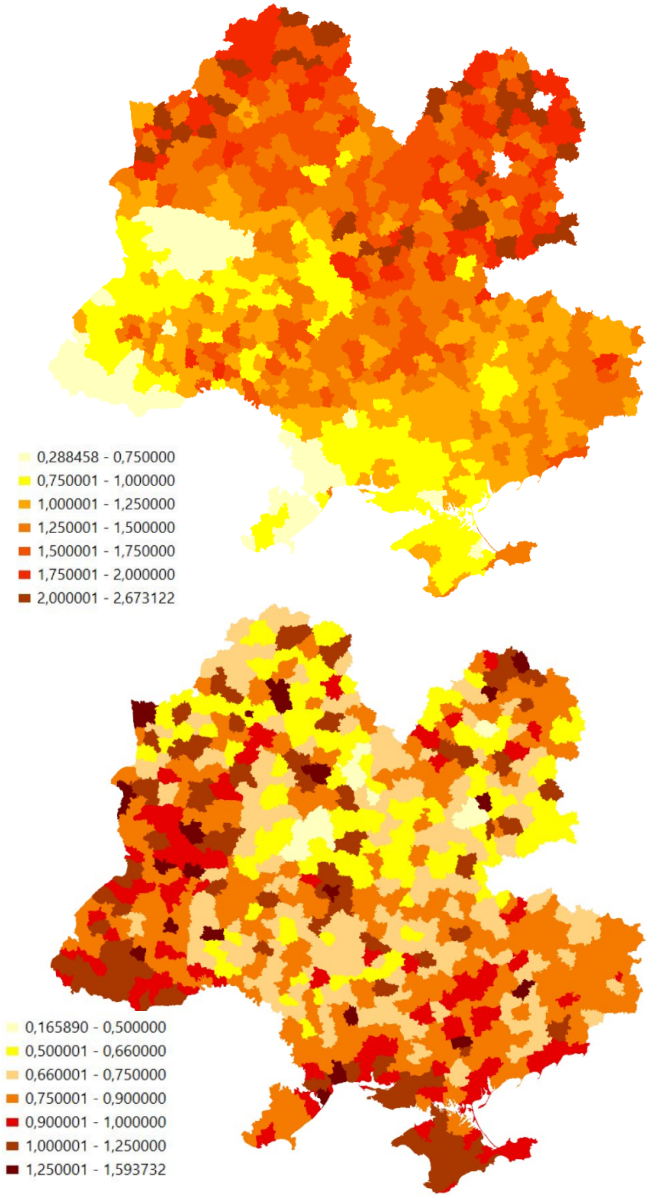

38. ábra. Az elöregedés differenciái a vizsgált térségben 2000 után
A népességnövekedés mintázata 1979 és 2010 között

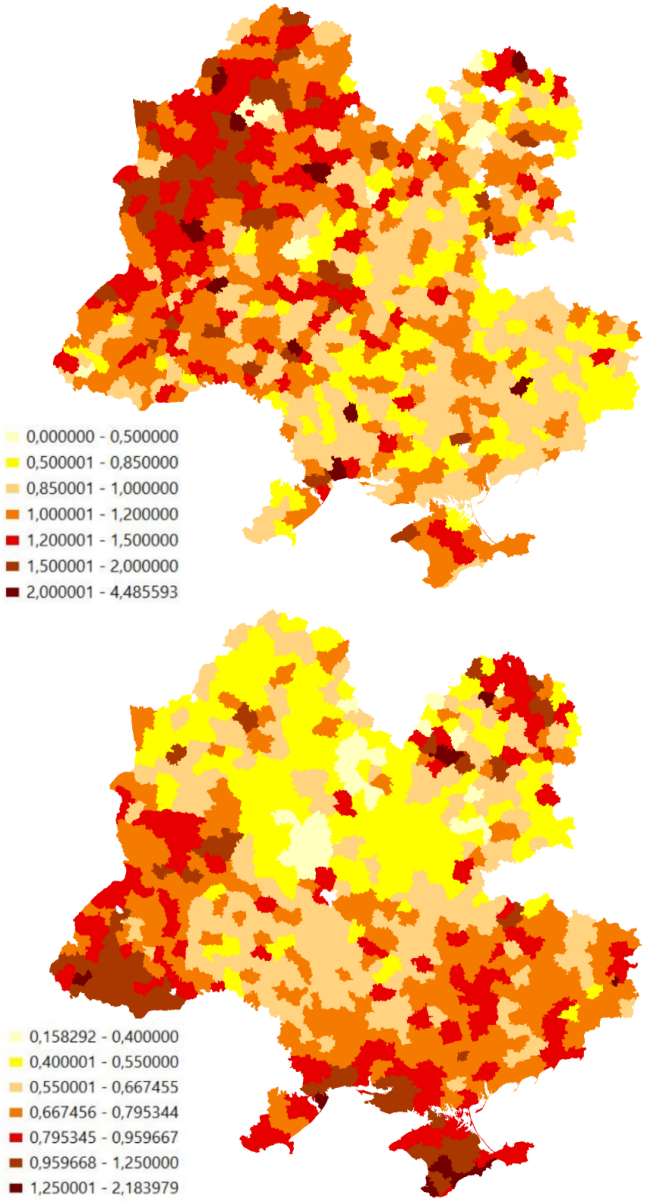

39. ábra. A városi lakosság számának változása / A falusi lakosság számának változása (2010/1979)

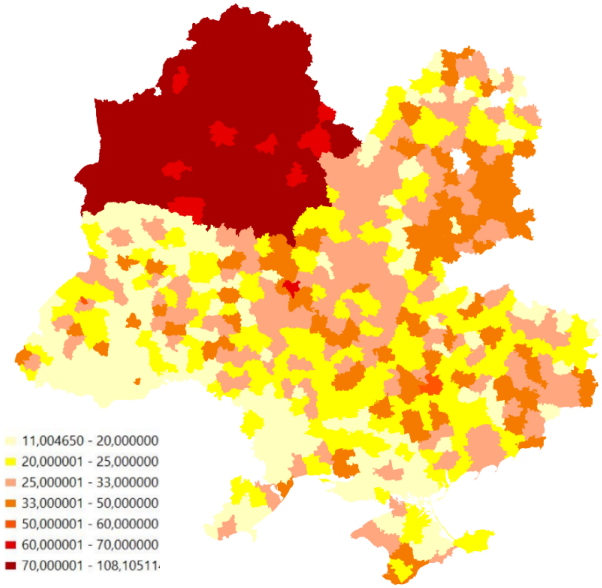

40. ábra. A foglalkoztatottsági ráta

Mivel a mintázat nem volt olyan jellegzetes, mint 1897-ben (ami részben a szovjet területfejlesztési politika eredménye), s a tendenciák sem egyértelműek, ezért az indikátorok aggregálásával egy komplex változó kialakítását kíséreltük meg, abban a reményben, hogy a szuperponált mintázatok végereménye jobban interpretálható lesz majd. A normáleloszlás-vizsgálat (Kolmogorov–Szmirnov-próba), majd a változók függetlenség-vizsgálata (korrelációs mátrixszal) után 8 változó került be a végső vizsgálati halmazba. A PCA a főkomponensek számát 4-re redukálta (0,75-os KMO-Bartlett szfericitás és 79%-os variancia mellett). Az első főkomponens demográfiai indikátorokat tartalmazott, a társadalmi–gazdasági mutatók a maradék három főkomponensbe kerültek besorolásra. Ezt a korrelációs mátrix is megelőlegezte, hiszen a demográfiai mutatók mind erős korrelációt mutattak egymással a PCA előtt, viszont nem korreláltak az egyéb jellegű mutatókkal. Ugyanígy, a társadalmi–gazdasági indikátorok sem mutattak erős kapcsolatot egymással leszámítva a foglalkoztatottság és a nominális jövedelem

viszonyát. A migációs ráta például egyik mutatóval sem korrelált, sem a foglalkoztatottsággal, sem a jövedelemmel, ami a korábbi feltételezések fényében váratlan eredménynek tekinthető.

Ezért aztán nem is meglepő, hogy az 1. főkomponens *faktor score* értékei alapján készült *42. térképen* a nyugat-keleti lejtő dominál, és Kelet-Ukrajna önállóan jelenik meg, ugyanúgy, mint néhány egyváltozós kartogramon is és az sem, hogy a korábban kimutatott törésvonalak egy része megintcsak azonosítható volt. De a három másik, társadalmi–gazdasági mutatókat tömörítő főkomponens esetében ez már egyáltalán nem ilyen egyértelmű. A 3. főkomponens, ahová a foglalkoztatottság és a migrációs ráta tartozik, Ukrajna kelet-nyugati megosztottságát mutatta, de a belarusz rendszer sajátosságai miatt (a nagyon magas foglalkoztatottság a szocialista gazdaságpolitikai gyakorlat maradványaként értékelhető), egy új törésvonal is kirajzolódott az ukrán–belorusz államhatáron.

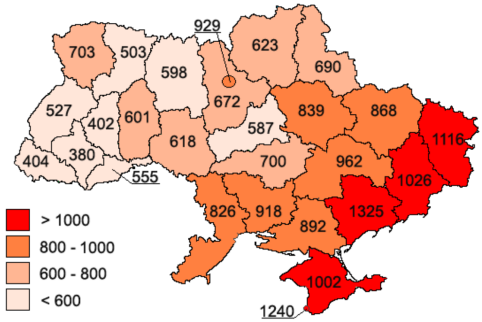

41. ábra.

Bűncselemények gyakorisága Ukrajnában 2008-ban

Az export körzetenkénti megoszlása 2013-ban

9. táblázat. Az 1979-es és 2010-es népszámlálási adatokból nyert indikátorok korrelációs mátrixa. A későbbi vizsgálatokból kikerült változókat dőlt szedés jelzi, az erős korrelációt szürke háttér jelzi

Indikátor	foglalkoztatottsági ráta	*foglalkoztatottak sűrűsége, 2000*	egy keresőre jutó jövedelem, 2000	*jövedelem-sűrűség, 2000*	migrációs ráta (10 éves átlag)	öregedési index (10 éves)	születési ráta (10 éves)	*halálozási ráta (10 éves)*	*természetes szaporulat*	városi lakosságszám változása	*vidéki lakosságszám változása*
foglalkoztatottsági ráta, 2000	1,000	*0,458*	0,460	*0,533*	-0,208	0,407	-0,084	*0,141*	*-0,140*	0,242	*-0,375*
foglalkoztatottak sűrűsége, 2000	*0,458*	*1,000*	*0,235*	*0,949*	*0,328*	*-0,197*	*0,018*	*-0,485*	*0,362*	*0,304*	*0,268*
egy keresőre jutó jövedelem,	0,460	*0,235*	1,000	*0,483*	0,061	0,342	-0,078	*-0,019*	*-0,022*	0,047	*-0,037*
jövedelem-sűrűség, 2000	*0,533*	*0,949*	*0,483*	*1,000*	*0,312*	*-0,069*	*-0,001*	*-0,440*	*0,321*	*0,293*	*0,238*
migrációs ráta (10 éves átlag)	-0,208	*0,328*	0,061	*0,312*	1,000	-0,301	0,045	*-0,396*	*0,322*	0,044	*0,417*
öregedési index (10 éves)	0,407	*-0,197*	0,342	*-0,069*	-0,301	1,000	-0,559	*0,680*	*-0,760*	-0,122	*-0,611*
születési ráta (10 éves)	-0,084	*0,018*	-0,078	*-0,001*	0,045	-0,559	1,000	*-0,331*	*0,692*	0,206	*0,292*
halálozási ráta (10 éves)	*0,141*	*-0,485*	*-0,019*	*-0,440*	*-0,396*	*0,680*	*-0,331*	*1,000*	*-0,894*	*-0,362*	*-0,666*
természetes szaporulat (10 éves átlag)	*-0,140*	*0,362*	*-0,022*	*0,321*	*0,322*	*-0,760*	*0,692*	*-0,894*	*1,000*	*0,350*	*0,619*
városi lakosságszám változása	0,242	*0,304*	0,047	*0,293*	0,044	-0,122	0,206	*-0,362*	*0,350*	1,000	*0,049*
lakosságszám változása	-0,088	*0,526*	0,136	*0,525*	0,441	-0,563	0,271	*-0,828*	*0,732*	0,429	*0,766*
vidéki lakosságszám változása	*-0,375*	*0,268*	*-0,037*	*0,238*	*0,417*	*-0,611*	*0,292*	*-0,666*	*0,619*	*0,049*	*1,000*

* p=0.05. Az erős korrelációk szürke háttérrel kiemelve.

A 4. főkomponens, melybe az egy főre jutó bevétel és a városi lakosság arányának változása is tartozott, az oroszul beszélő régiók (beleértve a Donbaszt) és a lengyel–litván határzóna kedvezőbb helyzetét jelezte. A 2. számú főkomponens, mely a foglalkoztatottságot és a munkaerő-sűrűséget tömörítette, elsősorban városi területeken jelentkezett nagyobb *factor score* értékekkel, így a mintázata meglehetősen mozaikos volt. A fenti faktor-

értékeket egyetlen, komplex fejlettségi térképen aggregálva (*43. ábra*) Nyugat-Ukrajna, a Donbasz és az orosz határvidék az átlagot reprezentáló Közép-Ukrajnához képest kiemelkedik, míg Belarusz – a *rajon*onkénti hasonló foglalkoztatottság, de eltérő bérezés és demográfiai viszonyai miatt nagy differenciákat mutatott, Ukrajnához mérten alacsonyabb és magasabb értékeket egyaránt mutatva. Ha az előző vizsgálatot egy egyszerű fedetési módszerrel megismételjük, hasonló végeredményt kapunk. Általánosságban véve tehát néhány törésvonal továbbra is nyomozható volt (mint a nyugat-ukrajnai, lengyel–litván határ irányba húzódó vonal, a dél-ukrajnai és a kelet-ukrajnai, bár mind a kommunista rezsim, mind az 1990 utáni változások felülírtak néhány régi különbséget. Ugyanakkor a gazdasági változások és a változó demográfiai trendek ellenére azon régiók és törésvonalak, melyek kulturális meghatározottsággal is bírtak (volt államhatárok, vallási határok) továbbra is mutatták e jelenséget. A vizsgálat nagyobb felbontása (740 entitás a korábbi 300 helyett) és a korábbitól eltérő indikátorkészlet szintén befolyásolta a végeredményt.

Miként korábban is, a fejlettségi vizsgálatok után megkíséreltük a tulajdonságaik hasonlósága alapján lehatárolni az entitásokat klaszteranalízis segítségével (*43. ábra*). A klaszterszámot 8–11 közötti értékre álllítottuk (az ennél magasabb értékek olyan klaszterek kialakulását eredményezték, melyek csak 1–2 rajont tartalmaztak). Hasonló fejlettségük ellenére az orosz peremvidék és a Donbasz három különböző klaszterbe került besorolásra, míg a litván–lengyel határvidék és a Kijev–Csernobil terület eltérő fejlettségük ellenére egy klaszterbe kerültek. Dél-Ukrajna a Krímmel és Nyugat-Ukrajna (Kárpátaljával) mind 3 különböző klaszterbe nyertek besorolást, amelyek azonban szorosan egymás közelében fordultak elő és jellegük hasonló volt. Az eddigiekhez képest új jelenség – és ehhez talán a felbontás változtatása is hozzájárult – hogy Ukrajna és Belorusszia központi részei két, egymással szorosan összefogazódó klaszterbe kerültek besorolásra.

10. táblázat. A homogénként azonosított régiókba tartozó rajonok indikátorainak aggregált értékei: régióképző tényezők és a klaszterek relatív fejlettségi viszonyai

Klaszterek Ward módszere		foglalkoz-tatottság	jövedelem/fő	migrációs ráta	öregedési index	születési ráta	halálozási ráta	természetes szaporulat	városi lakos-ság aránya	lakosságszám változása (2010/1979)
1. Lengyel-Litván határzóna	Mean	49,74	295,72	-9,75	1,83	10,51	22,54	-12,03	0,99	0,60
	Std. D.	27,70	76,99	8,14	0,32	1,49	1,59	2,27	0,25	0,10
2. Orosz perem 1	Mean	28,34	635,42	-8,14	1,84	10,18	19,14	-8,96	0,79	0,74
	Std. D.	7,04	64,65	8,73	0,23	1,21	1,18	1,76	0,40	0,12
3. Orosz perem 2	Mean	30,44	481,37	-3,59	1,68	13,20	20,39	-7,18	1,00	0,69
	Std. D.	6,69	52,49	7,09	0,25	2,33	2,28	3,35	0,17	0,08
4. Donbas	Mean	32,23	513,09	1,96	1,46	10,70	16,57	-5,87	1,00	0,90
	Std. D.	11,86	96,94	13,10	0,25	1,25	1,66	2,26	0,26	0,15
5. Városi zóna	Mean	47,02	472,55	3,31	0,92	13,01	11,85	1,16	1,97	1,32
	Std. D.	20,38	148,32	6,57	0,28	1,74	2,11	3,03	0,73	0,16
6. Közép-Ukrajna	Mean	26,06	280,36	-1,73	1,21	11,32	17,80	-6,48	0,97	0,76
	Std. D.	11,61	36,84	3,74	0,14	1,41	1,34	1,61	0,18	0,08
7. Közép-Belarusz és Ukrajna	Mean	44,80	284,73	-5,01	1,52	10,53	18,60	-8,06	1,10	0,72
	Std. D.	26,62	34,40	5,71	0,16	1,40	1,37	2,36	0,27	0,08
8. Városi zóna 2	Mean	36,32	315,54	0,65	1,15	11,06	14,10	-3,04	1,15	0,97
	Std. D.	20,06	45,89	3,64	0,17	1,15	1,64	2,15	0,22	0,12
9. Dél- és Nyugat-Ukrajna 1	Mean	23,40	264,88	-1,67	0,86	13,88	15,61	-1,73	1,00	0,84
	Std. D.	15,71	31,41	4,52	0,13	1,44	1,59	1,78	0,20	0,12
10. Dél- és Nyugat-Ukrajna 2	Mean	19,65	289,79	-0,48	0,63	16,32	12,40	3,93	1,17	1,04
	Std. D.	6,98	40,91	3,21	0,13	2,57	1,20	2,81	0,28	0,09
Összesen	**Mean**	**33,79**	**334,41**	**-2,63**	**1,30**	**11,80**	**17,27**	**-5,47**	**1,07**	**0,81**
	Std. D.	**20,78**	**112,81**	**7,16**	**0,40**	**2,24**	**3,26**	**4,55**	**0,33**	**0,19**

Az átlagtól eltérő értékek kiemelve. Az első oszlopban az átlagostól fejlettebb alrégiók szürkével kiemelve.

Miként korábban, most is megkíséreltük a hasonlósági régió régióképző egyedi tulajdonságait azonosítani és a klaszterek relatív, egymáshoz mért, fejlettségi fokát megállapítani. Ez utóbbihoz az azonos klaszterbe került rajonok változónkénti értékeit aggregáltuk, majd a klaszterek összevetése érdekében az egyes indikátorok klaszterenkénti átlagértékeit is összegeztük és összevetettük a terület egészére jellemző értékekkel. Ezeket az értékeket a *10. táblázat* tartalmazza. Meglepő módon a lengyel–litván határrégió most nem szerepelt a fejlettebbek között, szemben a száz évvel korábbi, illetve az indikátorok szuperponálása során kialakult helyzettel. Fejlettsége átlagosnak volt mondható, az egyetlen átlagnál jobb indikátora a foglalkoztatási ráta volt.

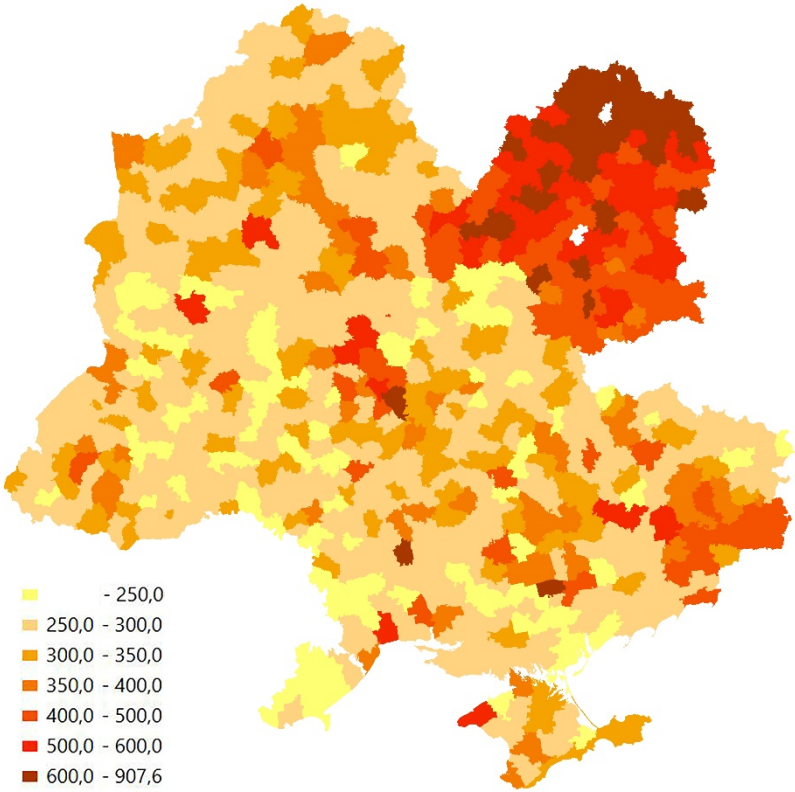

42.a. ábra. Az egy főre jutó jövedelem különbségei

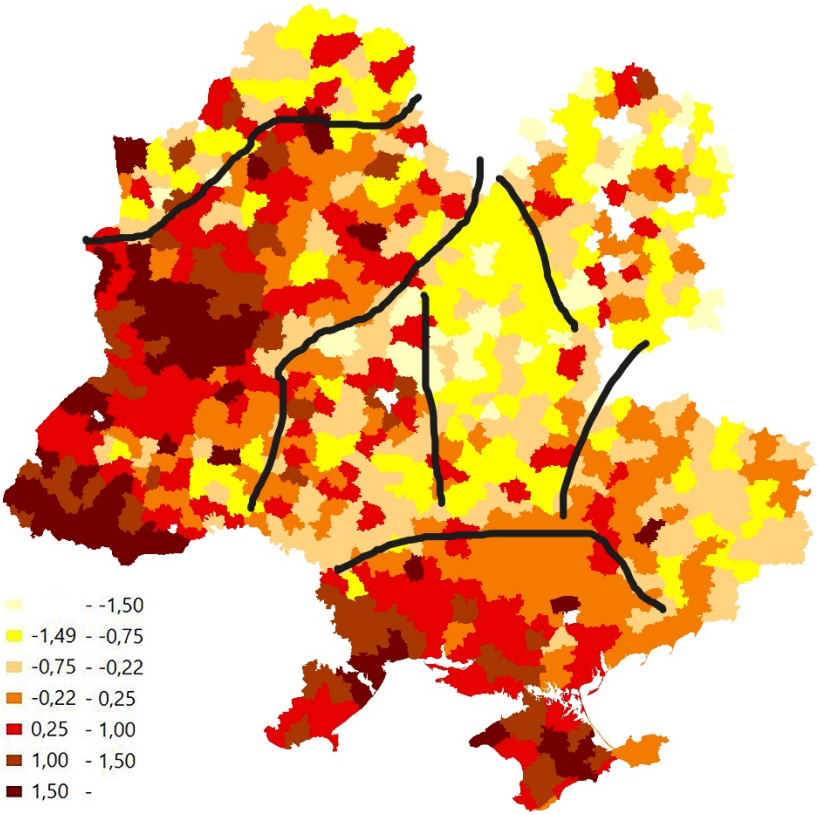

42.b. ábra. A demográfiai mutatókat (migrációs ráta, öregségi index, születési és halálozási ráta, népességnövekedés) tömörítő főkomponens értékei (lent)

A 2. és 3. klaszter az orosz peremvidéket reprezentálta, mindkettő fejlettebb volt közvetlen szomszédainál. A két klaszter között a születési arányszám és a havi bér segítségével lehetett különbséget tenni. Kelet-Ukrajna (Donbasz) szintén a fejlettebb területek közé tartozott (4. klaszter), kedvező vándorlási egyenleggel és magas bérekkel. A 6. klaszterbe sorolt Közép-Ukrajna egy alulfejlett régió, zömmel átlag körüli indikátorértékekkel. A 7. klasztert magas foglalkoztatás jellemezte, de alacsony fizetések és kedvezőtlen migrációs egyenleg. Ennek ellenére a vele hasonló területeken előforduló 6. klaszternél kedvezőbb helyzetben volt.

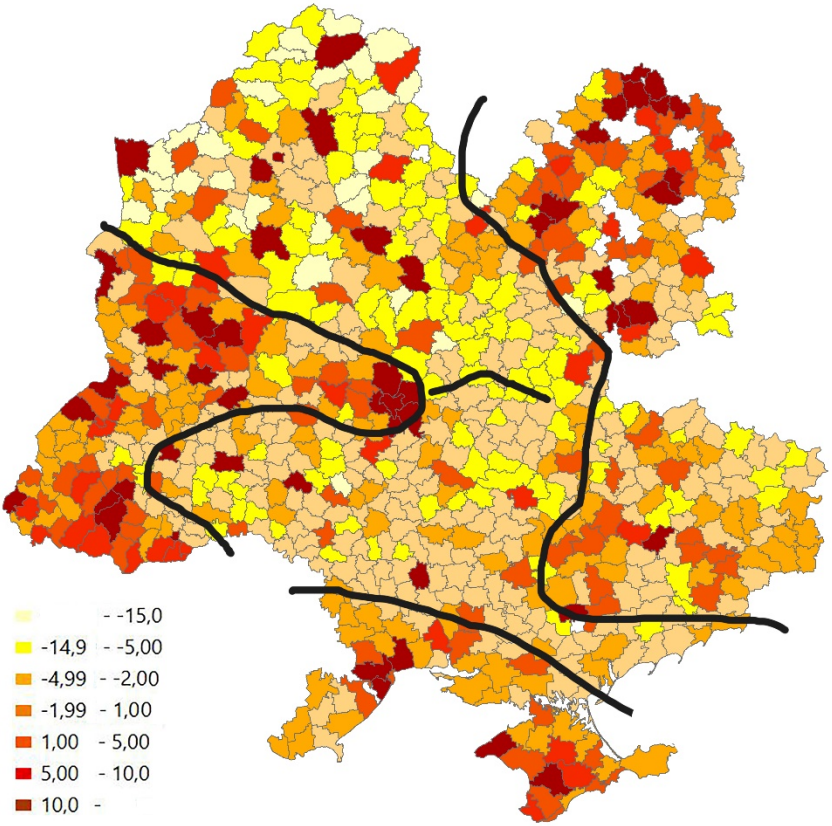

43.a. ábra. A posztszovjet térség fejlettségi szintje az főkomponensek faktorértékeinek aggregálásával képzett komplex mutató alapján

A 9. és 10. klaszter két földrajzi régióban is jelen volt, de aggregált fejlettségi értékük alapján átlagos, átlag alatti fejlettségűnek minősültek. A fő különbség közöttük, hogy a 10. klaszter esetében 6 indikátor is átlagon felüli értéket mutatott (a 9. klaszterben csak 2), de az alacsony foglalkoztatás és az alacsony bérek lerombolták a kedvező összképet. Másképp fogalmazva, a korábban fejlett térség az 1990 utáni változások eredményeként került e helyzetbe, hiszen az alacsony foglalkoztatás és a bérek regionális differe-

nciája későbbi fejlemény (de legalábbis ellentmond a szovjet területfejlesztési koncepciónak, mely a bérezésben a régiók pozitív diszkriminanciáját alkalmazta ugyan, pl. a sarkkörön túl dolgozók 33%-kal több bért kaptak az átlagostól, de normál esetben a különbségek eltüntetése volt a célja). A szovjet és posztszovjet korban nivellálódás játszódott le a vizsgált terület keleti és nyugati része között. A Krím és a történelmi Galícia és Kárpátalja viszont önálló klaszterként jelent meg továbbra is, az egykori határok örökségét hordozva.

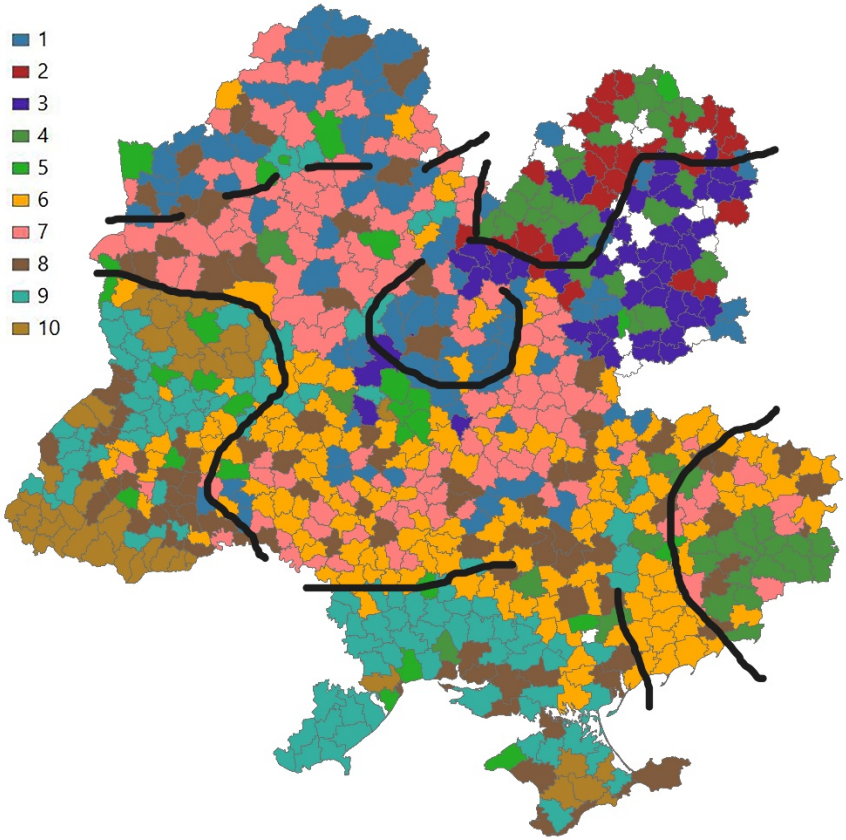

43.b. ábra. Hasonlósági régiók elkülönítése a posztszovjet térségben a társadalmi–gazdasági mutatók felhasználásával végrehajtott klaszteranalízis segítségével

7. Konklúziók

Vizsgálataink alapján elmondható, hogy az Orosz Birodalom bár integrálta, de homogenizálni már nem tudta az 1654-ben (Ukrajna), 1772-ben (Lengyelország) és 1812-ben (Besszarábia) bekebelezett területeket az első világháborúig. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a birodalmak számára az etnikai homogenizáció annak költségessége miatt nem elsődleges cél (a bürokratikus-adminisztratív egységesítés inkább), a lojalitás nem a nemzethez való tartozáson keresztül manifesztálódott. Számbeli kisebbségéből (a nagyoroszok a lakosság 45%-át tették ki), eltérő kultúráltsági fokából (a bekebelezett népek jó részének voltak állami hagyományai és történelmi tudata is) és a nagy területből fakadóan (az orosz „gyarmatok" – szemben az európai modellel –, a magterület közvetlen függelékei voltak, mely adminisztratív uniformizációt ugyan lehetővé tett, de az etnikai homogenizációt nehezítette) az orosz nacionalizmus nem volt olyan sikeres (megrekedt in an earlier stage of development), mint pl. a más utat bejáró kisállami nacionalizmus, mely nemzetállamokból, magterületekből kiindulva próbálkozott határainak kikerekítésével birodalmi attitűdöket felvenni.

A homogenizáció kudarcára utal, hogy az 1897-es demográfiai–gazdasági–társadalmi mutatók alapján egyértelműen kimutatható regionális differenciák leginkább a 100–200 évvel korábbi politikai határok futásával korrelálnak. Ez egyfelől arra is bizonyíték, hogy e fantomhatárok jelentős része „mélyszerkezeti vonal", melyet nem a rövidtávú politikai emlékezet, hanem a hosszútávú (*longue durée*), eltérő történelmi fejlődésből fakadó társadalmi–gazdasági és kulturális differenciák határoznak meg. Így aztán a rövidebb időt átfogó szovjet – a cári rendszerétől egyébként eltérő alapokon megkísérelt – uniformizáció (mivel az etnikai sokszínűséget elismerte, így a homogenizáció szó nem is illik igazán rá), illetve a történeti és etnikai elvet egyaránt nélkülöző határhúzások (pl. Krím Ukrajnához csatolása) sikertelensége és az így létrejött politikai entitások gyenge szervesülése sem meglepő. Működési zavaraik pedig a szovjet rendszerből öröklött gazdaság- és társadalompolitikai torzulások perzisztenciáját tükrözik. (Szlovákia

ugyanúgy fiatal állam, mint Ukrajna, etnikailag nem homogén, mégis társadalmilag, gazdaságilag és politikailag is stabilabb a megélt 70 évnyi szocializmus ellenére).

Másfelől az 1897-es népszámlálás azt is implikálja, hogy a birodalmak nacionalizálása kvázi lehetetlen küldetés (hibás stratégia), ha a citizenship nation (pl. USA) szint meghaladása volt a cél.

A jelenkori politikai törésvonalak nagy része (belarusz belső törésvonal, ukrán törésvonal) is egybeesik az egykori politikai határokkal (a belarusz a politikai határként csupán 1920-1939 között létező lengyel-szovjet határral, az ukrán a Rzeczpospolita egykori keleti határával Kijev térségében), illetve a történeti régiók határaival. A történelmi–kulturális hagyományok áttételesen a jelenbe is átöröklődtek, politikai mozgalmakhoz kötődve, vagy etnikai és regionális identitásminták mentén. A mai politikai határok közül csak Lengyelország és a Baltikum keleti határa esik egybe egyértelműen az évszázados kulturális–gazdasági törésvonallal, amely lényegében így egy vallási választóvonalra (ortodoxia-nyugati kereszténység) szuperponálódik, s erősít fel.[30]

1897-ben a korábbi fejlődés eredményeként előállt belső egyenlőtlenségek is tovább éltek. A belorussziai városokban jelentős volt a nem ortodox népesség aránya, míg a vizsgálati területen kelet felé haladva a városok és vidékük közötti különbség minden tekintetben csökkentt. E különbségek sok esetben még 2010-ben is nyomozhatók, bár a szovjet regionális politika majd a függetlenedő posztszovjet államok eltérő gazdaságpolitikája némileg felülírta ennek mintázatát.

---

[30] Így joggal vetődik fel a kérdés, hogy jobb-e ha a politikai határok más választóvonalakkal esnek egybe, mert ugyan a határolt politikai entitás egyveretűbb és talán stabilabb is – legalábbis bizonyos konfliktustípusok nem jellemzik – de a szinergikus hatás révén a politikai entitások közötti differencia viszont markáns arcot ölt és az államok közötti konflktushelyzetek valószínűsége növekedhet. Sajnos az afrikai államhatárok etnikai-vallási differenciákra ignoráns meghúzásának brit birodalmi kísérlete azt bizonyítja, hogy mégiscsak az előbb ecsetelt verzió tűnik kevésbé problematikusnak.

Vizsgálataink arra is rámutattak, hogy az egykori Orosz Birodalomhoz tartozó térség 1930-ban markánsan elkülönült Európa többi részétől. A függetlenné váló Lengyelország joggal tekinthető ekkor is Kelet-Közép-Európa részének, ez utóbbi pedig fejlettségi mutatói mintázata alapján valóban létező pufferzóna volt Nyugat és Kelet között. A mai Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belarusz mutatói alapján egy homogén terület volt, mely karakterisztikájában és fejlettsége alapján 1930-ban (is) élesen elkülönült az etnikailag lengyel területektől. A mai nyugat-ukrán és nyugat-belarusz területek által 1930-ban mutatott regionális karakterisztika nem egyedi, Európában leginkább a Balkánnal mutatott hasonlóságot.

1990 után a klaszteranalízis továbbra is kimutatta Nyugat-Ukrajna, Kelet-Ukrajna, Dél-Ukrajna és a lengyel–litván határzóna sajátos karakterét, amely azonban a fejlettség tekintetében az utóbbi esetben már nem jelentkezik (1897-ben még igen). A mai Nyugat-Ukrajna (Galícia) és a Krím továbbra is fejlettebb, miként 1897-ben, de 2000-re felzárkózott hozzájuk a korábban elmaradottabb (backward) orosz peremvidék és a Donyec-medence. (A putyini Oroszország nyugati része magasabb életszínvonalat biztosít, mint 100 évvel korábban, vagy mint Ukrajna vagy Belorusszia ma. Hangsúlyozandó, hogy az alrégiók mintázata 2010-ben sokkal mozaikosabb, mint 1897-ben (nem önálló klaszterekről, hanem együtt előforduló klaszterpárokról, alrégió-típusokról beszélhetünk a térségben) – ezt azonban a területi lépték finomodása és a változóstruktúra különbségei is okozhatták a folyamatok dinamikája mellett.

Az mindenképpen figyeleme méltó, hogy a két vizsgálat különbségei ellenére 2010-ben meglehetősen sok törésvonal esett egybe a bevezetőben említett political protest jelenségekkel, a korábbi (2010-ben nem létező) politikai határvonalakkal és az 1897-es társadalmi-gazdasági törés-vonalakkal egyaránt.

8. Irodalom

Anderson, B. 2006 (1983): *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről es elterjedéséről.* L'Harmattan–Atelier, Budapest, 190 p.

Arel, D. (2002): *Demography and Politics in the First Post-Soviet Censuses: Mistrusted State, Contested Identities.* Population, 57 (6) 801–827.

Baron, N. (2007): *Nature, Nationalism and Revolutionary Regionalism: Constructing Soviet Karelia, 1920–1923. Journal of Historical Geography*, 33 (3) 565–595.

Barta, G. (2018): *Köztes –Európa és a posztszovjet tér kontaktzónájában: Karéliai terek és térképzetek.* In: Etnikai földrajzi kutatások a posztszovjet térségben. Szerk.: Kőszegi, M. –Barta, G. –Illés, T. –Berki, M. ELTE, Budapest, 135–152.

Bilinski, Y. (1981): *Expanding the Use of Russian or Russification? Some Critical Thoughts on Russian As a Lingua Franca and the " Language of Friendship and Cooperation of the Peoples of the USSR".* The Russian Review, 40 (3) 317–332.

Bottlik Zs. (2008a): *Geographische Hintergründe zur nationalen Identität der Montenegriner. Geographische Rundschau*, 10, 54–61.

Bottlik Zs. (2008b): *A koszovói válság etnikai földrajzi vonatkozásai. Földrajzi Közlemények*, 2, 291–306.

Bottlik Zs. (2012): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. Szám-Tér-Kép Bt., Budapest.

Bottlik Zs. (2013): *A lengyel etnikai törzsterület földrajzi vizsgálata. Földrajzi Közlemények,* 2, 133–152.

Bottlik Zs. (2016): *A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata. Földrajzi Közlemények,* 2, 312–327.

Bottlik Zs. (2018): *Orosz és szovjet népszámlálások etnikai-nemzeti kontextusban.* In: Etnikai földrajzi kutatások a posztszovjet térségben. Szerk.: Kőszegi, M. – Barta, G. –Illés, T. –Berki, M. ELTE, Budapest, 81-99.

Brubaker, R. (2006): *Nacionalizmus uj keretek kozott*. L'Harmattan–Atelier, Budapest 216.

Dembinska, M., Campana, A. (2017): *Frozen Conflicts and Internal Dynamics of De Facto States: Perspectives and Directions for Research. International Studies Review,* 2, 254–278.

Demeter, G. (2010): *Montenegró két arca: gazdasági sikerek és belpolitikai válságok (2005–2008).* In: Demeter G., Radics Zs. (szerk.): Kompországok, ahol a part szakad. Szemelvények Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1990–2008). Didakt Kiadó, Debrecen, 315–339.

Demeter G., Radics Zs. (2015): *A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban járásszintű adatok alapján. Történeti Földrajzi Közlemények*, 2, 233–246.

Demeter G., Pénzes J., Radics Zs. (2018): *Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930 között.* In: Demeter G.–Szulovszky J. (szerk.): Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon (1910). Budapest–Debrecen.

Győri R. (2007): *Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai. Limes*, 3, 7–22.

Gyuris, F. (2018): *Szovjet és posztszovjet: Rendszerszintű társadalmi és gazdasági keretek a szovjet szocialist rendszerben és utána.* In: Etnikai földrajzi kutatások a posztszovjet térségben. Szerk.: Kőszegi, M.–Barta, G. –Illés, T. –Berki, M. ELTE, Budapest, 31–50.

Heller, M. (1996): *Az Orosz Birodalom története (Orosz történelem I. kötet).* Osiris – 2000, Budapest, 668.

Herrschel, T. (2007): *Global geographies of post–socialist transition: geographies, societies, policies.* Routledge studies in human geography 14. Routledge, London, 288.

Hirschhausen, B. von., Grandits, H., Kraft, C., Müller, D., Serrier, T. (2015): *Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken. Wallstein Verlag, Göttingen*. (Phantomgrenzen in Östlichen Europa Bd. 1.), 224.

Hirschhausen, B. von (2017a): *The lessons of phantom borders: The vestiges of the past come (also) from the future. L'Espace geographique*, 2, 106–125.

Hirschhausen, B. von (2017b): *The heuristic interest of the concept of "phantom borders" in the understanding of cultural regionalization. L'Espace geographique*, 2, 126–142.

Jańczak, J. (2015): *Phantom borders and electoral behavior in Poland. Historical legacies, political culture and their influence on contemporary politics. Erdkunde*, 2, 125–137.

Kolstø, P. (2016): *Introduction: Russian Nationalism is Back – but Precisely What Does that Mean?* In: Kolstø, P. – Blakkisrud, H. (Eds.): The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–15. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1–17.

Karácsonyi D. (2006): *A területi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. Földrajzi Értesítő*, 3–4, 375–391.

Karácsonyi D. (2008): *A kelet-európai sztyep és a Magyar Alföld, mint frontier területek. Földrajzi Értesítő*, 1–2, 185–211.

Karácsonyi D. (2009): *Ein Versuch der Typologie der ländlichen Räume in der Ukraine. Europa Regional*, 1, 34–50.

Karácsonyi D., Kocsis K., Kovály K., Molnár J., Póti L. (2014a): *East–West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? Hungarian Geographical Bulletin*, 2, 99–134.

Karácsonyi D. (2014b): *A csernobili baleset térbeli hatása a Poleszje demográfiai és urbanizációs folyamataira. Tér és társadalom*, 1, 130–154.

Karácsonyi D., Bottlik Zs. (2018): *Ukrajna kétarcúságának etnikai földrajzi háttere.* In: Bottlik Zs. (szerk.): Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában. ELTE, Budapest, 43–61.

Kőszegi M. (2016): *Kis népek nacionalizmusa az európai posztszovjet térségben: a krími tatárok és a gagauzok. Földrajzi Közlemények*, 4, 285–296.

Kőszegi M., Pete M. (2018): *Köztes-Európa és az orosz nemzeti identitás* In: Bottlik Zs. (szerk): Etnikai földrajzi kutatások Köztes Európában. ELTE TTK, Budapest, 135–144.

Kőszegi, M. (2018): *Az orosz nacionalizmus arcai*. In: Etnikai földrajzi kutatások a posztszovjet térségben. Szerk.: Kőszegi, M.-Barta, G. –Illés, T. –Berki, M. ELTE, Budapest, 57–71.

Löwis, S. von (2015a): *Phantom Borders in the Political Geography of East Central Europe: an Introduction. Erdkunde*, 2, 99–106.

Löwis, S. von (2015b): *Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze an Zbruč. Europa Regional*, 3–4, 148–162.

Löwis, S. von (2017): *Phantom Borders and Ambivalent Spaces of Identification in Ukraine. L'Espace geographique, 2*, 143–157.

Mironov, B. N., Eklof, B. (2000): *The Social History of Imperial Russia, 1700–1917*. Westview Press.

Mises, L. 1922: *Die Gemeinwirtschaft: Untersuchungen uber den Sozialismus.* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 508.

Müller, M. G., Struve, K. (2016): *Fragmentierte Republik? Das politische ErbeTeilungszeit in Polen 1918-1939.* Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen in östlichen Europe Bd. 2) 200p.

Pándi L. (1997): *Köztes-Európa 1763-1993. Térképgyűjtemény*. Osiris, Budapest.

Pénzes J. (2014): *Perifériikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek.* Didakt Kft., Debrecen.

Pete M. (2016): *A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. Földrajzi Közlemények,* 1, 13–25.

Pockney, B. (1991): *Soviet Statistics since 1950*. Aldershot, Dartmouth, 333.

Pütz, R. (1998)*: Polen im Transformationprozes. Geographische Rundschau*, 1, 4–11.

Radzik R. (2002): *Between Russia and Poland: national and cultural evolution of the Belarusian society in the last two centuries. Annus Albaruthenicus.* Villa Socrates, Krynki, 7–13.

Rónai, A. (1945): *Atlas of Central Europe.* Balatonfüred–Budapest.

Said, E. W. (2000/1978): *Orientalizmus.* Európa, Budapest, 368 p.

Seton-Watson, H. (1977): *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism.* Westview Press, Methuen–London 563 p.

Silver, B. (1974a): *The Impact of Urbanization and Geographical Dispersion on the Linguistic Russification of Soviet Nationalities. Demography*, 11 (1) 89–103.

Silver, B. (1974b): *Social Mobilization and the Russification of Soviet Nationalities. The American Political Science Review*, 68 (1) 45–66.

Suny, R. (1993): *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union.* Stanford University Press, Stanford 200 p.

Szűcs J. (1981): *Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle*, 3, 313–360.

Timár L. (1993): *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma (1920–1944).* Magvető, Budapest.

Thaden, E. ed. (1981): *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914.* Princeton University Press, Princeton 512 p.

Tobler, W. R. (1970): *A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit Region. Economic Geography*, 2, 234–240.

Tolz, V. (2005): *Orientalism, Nationalism, and Ethnic Diversity in Late Imperial Russia. The Historical Journal*, 48 (1) 127–150.

Tudoroiu, T. (2012): *The European Union, Russia, and the Future of the Transnistrian Frozen Conflict. East European Politics and Societies: and Cultures*, 1, 135–161.

Tudoroiu, T. (2016): *Unfreezing Failed Frozen Conflicts: A Post-Soviet Case Study, Journal of Contemporary European Studies*, 2, 375–396.

Weeks, T. (2004): *Russification: Word and Practice 1863–1914.* Proceedings of the American Philosophical Society, 148 (4) 471–489.

Zarycki, T. (2015): *The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations. Erdkunde*, 2, 107–124.

Zamfira, A. (2015): *Methodological limitations in studying the effect of interethnicity on voting behaviour, with examples from Bulgaria, Romania and Slovakia. Erdkunde*, 2, 161–173.